

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ОҚУ-АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ

БУЛЛИНГКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТІ

АЛМАТЫ, 2026

«ӨРКЕН» Балалардың әл-ауқаты ұлттық ғылыми-практикалық институты» КеАҚ Ғылыми-әдістемелік кеңесі ұсынған (2026 жылғы 14 сәуірдегі №4 хаттама)

Педагог-психологтарға арналған «Буллингке қатысушылардың психологиялық портреті» әдістемелік ұсынымдары. Әдістемелік ұсынымдар. – Алматы: «Өркен» балалардың әл-ауқаты ұлттық ғылыми-практикалық институты, 2026. – 106 б.

Пікір жазғандар:

1. ПҚО директоры, PhD докторы – Қолдасова О.Ш.
2. Алматы қаласы ПҚО әдістемелік жұмыс бөлімінің басшысы – Жұманова А.Е.
3. Психолог-консультант – Тілеубаева А.Е.
4. С.А. Ходжиков атындағы №39 мамандандырылған лицейдің педагог-психологы, педагог-зерттеуші – Мағзумова Н.Қ.

Осы әдістемелік ұсынымдар білім беру ұйымдарының педагог-психологтарына арналған және буллингті топтық әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде жүйелі түсінуді қалыптастыруға бағытталған. Құралда буллингтің негізгі белгілері, оның жанжал мен ситуациялық агрессиядан айырмашылықтары ашып көрсетілген, буллингке қатысушылардың психологиялық портреттері мен педагог-психолог жұмысының практикалық бағдарлары ұсынылған. Ерекше назар сүйемелдеу тактикасын таңдауға, білім беру процесіне қатысушылармен өзара әрекеттесуге, әрекет ету алгоритміне және жиі кездесетін қателіктердің алдын алуға аударылған. Құрал материалдары білім беру ортасындағы буллинг жағдайларында мақсатты, жүйелі және кәсіби тұрғыдан негізделген көмек көрсетуге бағытталған.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	5
1-ТАРАУ. БУЛЛИНГТІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	7
1.1 Буллинг деструктивті өзара әрекеттесу түрі ретінде: ұғымы және негізгі белгілері.....	7
1.2 Буллингтің, қақтығыстың және ситуациялық агрессияның айырмашылығы.....	12
2-ТАРАУ. БУЛЛИНГКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТТЕРІ.....	18
2.1 Буллингтің рөлдік құрылымының жалпы сипаттамасы.....	18
2.2 Буллингтің бастамашылары (агрессорлар): типтері және психологиялық ерекшеліктері.....	19
2.3 Буллинг құрбандары: осалдық формалары және ерекшеліктері.....	26
2.4 Бақылаушылар: ұстанымдары, қатысу механизмдері және буллингтің дамуындағы рөлі.....	31
2.5 Агрессивті-виктимді тип буллингке қатысудың ерекше түрі ретінде.....	37
3-ТАРАУ. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ	40
3.1 Буллинг көріністерін талдау негізінде қатысушылардың рөлдерін ескере отырып жұмыс тактикасы мен формаларын таңдау	40
3.2 Білім беру процесінің қатысушыларымен өзара әрекеттесу	49
3.3 Әрекет ету алгоритмі және жиі кездесетін қателіктердің алдын алу	61
ҚОРЫТЫНДЫ	75
Терминдер сөздігі	77
Әдебиеттер тізімі	79
ҚОСЫМШАЛАР	81

КІРІСПЕ

Білім беру ортасындағы буллинг мәселесі педагог-психолог тәжірибесіндегі ең өзекті әрі күрделі мәселелердің бірі болып қала береді [1]. Оның күрделілігі тек білім алушылар арасында қудалаудың кең таралуымен ғана емес, буллингтің сирек жағдайда қарапайым әрі айқын түрде көрінуімен де анықталады. Көп жағдайда ол біртіндеп дамиды, әзіл-қалжың, әдеттегі ұрыс-керіс, мінез ерекшеліктері, қарым-қатынас қиындықтары немесе есейудің «табиғи» үдерістері ретінде бүркемеленеді [2]. Дәл осы себепті ересектер жағдайды көбіне ол тұрақты сипат алған кезде, ал бала ұзақ уақыт бойы осалдық пен психологиялық қорғансыздық жағдайында қалған кезде ғана байқайды [3].

Буллингті тек екі баланың - бірінің шабуыл жасаушы, екіншісінің зардап шегуші ретіндегі жанжалы ретінде қарастыруға болмайтыны ерекше қиындық тудырады. Нақты мектеп өмірінде бұл әрқашан кеңірек қарым-қатынастар жүйесі болып табылады. Оған құрдастар тобы, бақылаушылар, педагогтер, ата-аналар, ал кей жағдайда білім беру ұйымының әкімшілігі де қатысады [4, 5]. Бір қатысушылар қысымды тікелей қолдаса, басқалары оған үнсіз жол береді, үшіншілері болып жатқан жағдаймен іштей келіспейді, бірақ қалай араласу керектігін білмейді. Нәтижесінде буллинг тек бастамашының әрекеттері есебінен ғана емес, қорлау, шеттету және топтық қысым мүмкін болатын жалпы ахуал арқылы да орнығады [6].

Педагог-психолог үшін бұл жағдайға жекелеген агрессия эпизоды ретінде ғана емес, анағұрлым тереңірек қарау қажеттігін білдіреді. Қудалау фактісін дер кезінде анықтау ғана емес, оның қалай ұйымдасқанын, онда қандай рөлдер қалыптасқанын, қатысушылардың мінез-құлқының артында қандай психологиялық ерекшеліктер тұрғанын, қысымды не қолдап отырғанын және оны тоқтату үшін қандай ресурстарды пайдалануға болатынын түсіну маңызды [7]. Мұндай жүйелі көзқарас болмаған жағдайда көмек оңай фрагментарлық сипат алады: ересектер жекелеген көріністерге әрекет етеді, бірақ буллингтің сақталу механизмінің өзіне әсер етпейді [8, 9].

Тәжірибе көрсеткендей, көмектің жеткіліксіз тиімді болуының бір себебі сүйемелдеудің бастапқы кезеңінің өзінде туындайтын кәсіби қателіктермен байланысты. Ең кең таралған қателіктер қатарына буллингті жанжалмен немесе ситуативтік агрессиямен шатастыру, бақылаушылардың рөлін жете бағаламау, қысым тоқтатылмай тұрып тараптарды формалды түрде татуластыруға тырысу, жәбірленуші позициясындағы баланы кінәлау, сондай-ақ бастамашының ықпалын тұрақты ететін себептер мен жағдайларды талдамай, тек оның сыртқы мінез-құлқына ғана назар аудару жатады [10]. Мұндай қателіктер қудалауды әлсіретіп қана қоймай, керісінше оның жасырын түрлерін жиі күшейтеді, білім алушылардың ересектерге деген сенімін төмендетеді және кейінгі сүйемелдеу жұмысын қиындатады [11].

Осы жағдайда педагог-психологқа буллинг туралы жалпы түсініктерден оның қатысушыларының психологиялық портреттерін анағұрлым нақты түсінуге және көмек көрсету тактикасын саналы түрде таңдауға мүмкіндік беретін практикаға бағдарланған тәсіл ерекше маңызға ие болады [12]. Мұндай тәсіл маманның рөлдерді жай ғана танып қоюын емес, әр рөлдің

ішіндегі айырмашылықтарды да ескеруін көздейді: бір бастамашының екіншісінен несімен ерекшеленетінін, жәбірленуші позициясындағы балалардың барлығы неге бірдей осал болмайтынын, бақылаушылардың буллингті қалай қолдайтынын немесе, керісінше, оны қалай әлсірете алатынын, сондай-ақ агрессивті-виктимді типтің неліктен бөлек кәсіби назарды қажет ететінін түсіну маңызды [13].

Осы әдістемелік ұсынымдар педагог-психологтың практикалық қызметі логикасында әзірленді. Бірінші тарауда буллингің теориялық негіздері, оның негізгі белгілері, көріну формалары және жанжал мен ситуативтік агрессиядан айырмашылықтары ашылады [14]. Екінші тарауда буллингке қатысушылардың психологиялық портреттері ұсынылады, бұл құбылысты жалпы түсінуден мінез-құлықты, осалдықты және қатысу механизмдерін анағұрлым нақты талдауға көшуге мүмкіндік береді [15]. Үшінші тарау сүйемелдеудің практикалық бағдарларына, оның ішінде жұмыс тактикасын таңдауға, білім беру процесіне қатысушылармен өзара әрекеттесуге, әрекет ету алгоритміне және жиі кездесетін қателіктердің алдын алуға арналған [16].

Осы әдістемелік ұсынымдардың мақсаты - педагог-психологтарға буллингті тану, оның қатысушыларының психологиялық ерекшеліктерін түсіну және жәбірлеуді тоқтатуға, қауіпсіздік сезімін қалпына келтіруге әрі мұндай жағдайлардың қайталануының алдын алуға бағытталған атаулы көмекті ұйымдастыру үшін тұтас әрі практикалық құрал ұсыну [17].

Құралдың практикалық маңыздылығы оның мәселені абстрактілі сипаттауға емес, маманның нақты кәсіби міндеттеріне бағдарлануымен анықталады. Ұсынымдар педагог-психологқа буллингті қарым-қатынастар жүйесі ретінде көруге, болып жатқан жағдайдағы рөлдер мен механизмдерді дәлірек тануға, кең таралған қателіктерден аулақ болуға және сүйемелдеуді білім алушының әрі жалпы білім беру ортасының мүддесіне бағытталған жүйелі, этикалық тұрғыдан негізделген және нәтижелі жұмыс ретінде құруға көмектесуге бағытталған [4].

Алғыс

Буллинг мәселесі бойынша практикалық аспектілерді талқылауға үлес қосқан психологиялық қолдау орталықтарының мамандарына, педагог-психологтарға және білім беру ұйымдарының қызметкерлеріне алғыс білдіреміз. Олардың кәсіби тәжірибесі, бақылаулары мен талдамалық материалдары мамандар кездесетін нақты қиындықтарды ескеруге және ұсынымдарды барынша қолданбалы әрі практикаға жақын етуге мүмкіндік берді.

Ұсынылған материалдар педагог-психологтың кәсіби қызметінде сенімді тірек болып, білім беру ортасында буллингің алдын алу және оны еңсеру бойынша жүйелі, сауатты әрі тиімді жұмыс жүргізуге көмектеседі.

1-ТАРАУ. БУЛЛИНГТІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 БУЛЛИНГ ДЕСТРУКТИВТІ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ТҮРІ РЕТІНДЕ: ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Буллинг немесе жәбірлеу - бір бала немесе балалар тобының өзін толыққанды қорғай алмайтын басқа балаға жүйелі әрі әдейі түрде зиян келтіру жағдайы [17].

Білім беру ұйымында буллингті жеке ұрыс-керіс немесе агрессияның бір реттік көрінісі ретінде емес, деструктивті өзара әрекеттестіктің тұрақты формасы ретінде қарастыру қажет. Оның қауіптілігі қысымның сыныптың күнделікті өмірінде біртіндеп орнығуында: сөздерде, көзқарастарда, әзілдерде, қарым-қатынас жасаудан бас тартуда, бірлескен іс-әрекеттен шеттетуде, хат алмасуда және айналадағылардың реакциясында көрініс табады [4, 5].

Буллингті заманауи тұрғыдан түсінудің негізінде Д. Олвеустың тәсілі жатыр. Ол жәбірлеудің негізгі белгілері ретінде жағымсыз әрекеттердің қайталануын және қатысушылар арасындағы күш теңсіздігін бөліп көрсеткен [4]. Педагог-психолог үшін мұның практикалық маңызы бар: тек жағымсыз эпизодтың өзін ғана емес, оның қалай қайталанатынын, кімдер тарапынан қолдау табатынын және баланың топта қандай орын алатынын көре білу маңызды.

Буллинг сирек жағдайда бірден айқын түрде пайда болады. Бастапқы кезеңде ол мазақтау, ренжітетін лақап аттар қою, ойынға немесе бірлескен жұмысқа қабылдаудан бас тарту, елемей, келемеждеу, чаттағы пікірлер түрінде көрінуі мүмкін. Егер ересектер мұндай белгілерді «балалар арасындағы әдеттегі қарым-қатынас» ретінде қабылдаса, жағдай тұрақты сипат алуы мүмкін. Біртіндеп бір баланың айналасында тұрақты жағымсыз позиция қалыптасады: оны жұпқа сирек таңдайды, жиі келемеждейді, талқылайды, қарым-қатынастан шеттетеді, ал баланың өзі барған сайын өзін қорғауға немесе көмек сұрауға сирек талпыныс жасайды [2, 6].

Буллинг тек бастамашының әрекеттері арқылы ғана қолдау таппайтынын ескеру маңызды. Мұнда топтың рөлі ерекше. Бір білім алушылар қысымға қосылуы мүмкін, басқалары күлуі, үшіншілері үнсіз қалуы, төртіншілері ештеңе болып жатқан жоқ сияқты кейіп танытуы мүмкін. Сондықтан педагог-психолог тек «агрессор» мен «жәбірленушіні» ғана емес, сыныптағы бүкіл қарым-қатынас жүйесін көруі тиіс: қысымды кім қолдайды, кім араласуға қорқады, кім көмек көрсету ресурсына айнала алады [6, 7, 15].

Буллингпен жұмыс тәжірибесінде үш негізгі белгіге сүйенген орынды: қайталанушылық, күш теңсіздігі және жағымсыз ықпалдың бағыттылығы. Дәл осы белгілердің үйлесуі буллингті қақтығыстан, ситуативтік агрессиядан немесе бір реттік ұрыс-керістен ажыратуға мүмкіндік береді [4, 5, 10].

1-КЕСТЕ. БУЛЛИНГТІҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Белгі	Мектеп тәжірибесінде қалай көрінеді	Педагог-психологқа арналған сұрақ
Қайталануы	Теріс әрекеттер бір рет емес, әртүрлі жағдайларда қайталанатын, мысалы, сабақтарда, үзілістерде, хат алмасуда, сабақтан тыс жұмыстарда	Бұл алғаш рет болды ма, әлде бірнеше рет қайталанды ма?
Күш теңсіздігі	Бір бала физикалық, психологиялық тұрғыда осал, мәртебесі, топтың қолдауы немесе өзін қорғау қабілеті төмен күйде	Бұл бала өзін өзі қорғай ала ма, әлде әуел бастан әлсіз жағдайда ма?
Теріс әсердің бағытытылығы	Іс-әрекеттер бір білім алушыны жәбірлеуге, топтан бөліп тастауға бағындыруға, құнсыздандыруға немесе оқшаулауға бағытталған.	Дәл осы балаға тұрақты қысым бар ма?

Бұл белгілерді бірге қарастыру маңызды. Егер тараптар салыстырмалы түрде тең позицияда болса, қайталанатын жанжалдар үнемі буллинг бола бермейді. Жалғыз ауыр эпизод әрқашан буллинкті білдірмейді. Бірақ егер теріс әрекеттер қайталанса, бір балаға бағытталған және күштердің теңсіздігімен бірге жүрсе, педагог-психолог жағдайды ықтимал буллинг ретінде қарастыруы керек және тараптардың ресми татуласуымен шектелмеуі керек [1, 11].

БУЛЛИНГТІҢ КӨРІНУ ТҮРЛЕРІ

Мектеп ортасындағы буллинг әртүрлі түрде көрінуі мүмкін. Бір жағдайда ол бірден байқалса, басқа жағдайда ұзақ уақыт бойы жасырын қалып жатады. Қысым сөздер арқылы, физикалық әрекеттер арқылы, қарым-қатынастан шеттету немесе цифрлық орта арқылы жүзеге асуы мүмкін. Сондықтан педагог-психолог үшін қудалау фактісін ғана емес, оның қандай формада көрініс табатынын да түсіну маңызды [5].

Әсер ету тәсіліне қарай физикалық, вербалды, әлеуметтік, цифрлық буллинкті және киберсталкингті бөліп көрсетуге болады. Нақты тәжірибеде бұл формалар сирек жағдайда жеке-жеке кездеседі. Көбіне олар өзара үйлесіп жатады: келемеждеу елеулімен қатар жүреді, қарым-қатынастан шеттету мессенджерлерде жалғасады, ал ашық қысым біртіндеп жасырын формаларға ауысады [2, 14].

2-КЕСТЕ. БУЛЛИНГТІ НЕГІЗГІ НЫСАНДАРЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГҚА АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАР

Буллинг нысаны	Қалай көрініс табады	Неге назар аударған жөн
Физикалық буллинг	Итеру, ұру, «кездейсоқ» соқтығысу, заттарды бүлдіру немесе тартып алу, қамап қою, физикалық қысым көрсету.	Қайталанатын шағымдар, заттардың жоғалуы, белгілі бір орындардан қашқақтау, үзілістен немесе мектепке баратын жолдан қорқу.
Вербалды буллинг	Қорлау, лақап ат қою, мазақ ету, қорқыту, кемсітетін пікірлер айту, ренжітетін «әзілдер».	Бір бала үнемі айтылған сөздердің нысанына айналады, оның мінез-құлқы өзгереді, белсенділігі төмендейді.

Әлеуметтік буллинг	Елемеу, бойкот жасау, қарым-қатынастан шеттету, қауесет тарату, өсек айту, топты балаға қарсы қою.	Бала жиі жалғыз жүреді, қарым-қатынасқа қосылмайды, жұпқа немесе топқа таңдалмайды, оның айналасында жағымсыз бейне қалыптасады.
Кибербуллинг	Чаттарда қорлау, фото немесе видеоларды тарату, онлайн-топтардан шығарып тастау, әлеуметтік желілерде қудалау.	Телефоннан кейін мазасыздану, хат алмасуға қатысудан бас тарту, хабарламалардан қорқу, онлайн қарым-қатынастан кейін көңіл күйдің күрт өзгеруі.
Киберсталкинг	<i>Мазалайтын хабарламалар жіберу, қорқыту, аңду, жеке ақпаратты жариялау, жүйелі цифрлық қысым көрсету.</i>	Тұрақты ішкі шиеленіс, қорқыныш, желіде қудалауға қатысты шағымдар, мектептен тыс жерде де өзін қауіпсіз сезінбеу.

Жасырын және цифрлық буллинг формалары ерекше назар аударуды қажет етеді. Олар ересектер үшін байқалмай қалуы мүмкін, алайда баланың жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Чаттағы немесе әлеуметтік желідегі қысым сабақтан кейін де тоқтамайды, демек бала өзін үнемі қауіпсіз емес сезінуі мүмкін [1, 16].

Әрекеттердің бағыттылығына қарай тікелей және жанама буллингті бөліп көрсетуге болады. Тікелей буллинг ашық түрде көрінеді: қорлау, қорқыту, мазақ ету, физикалық ықпал ету арқылы жүзеге асады. Жанама буллинг қарым-қатынас арқылы құрылады: қауесет тарату, елемеу, шеттету, «сыртынан» әрекет ету, топты балаға қарсы қою [8, 14]. Жанама формаларды тану әсіресе қиын, себебі сырттай қарағанда жағдай «ештеңе болып жатқан жоқ» сияқты көрінуі мүмкін, ал шын мәнінде бала біртіндеп оқшауланып қалады.

Өзара әрекеттесу деңгейі бойынша көлденең және тік буллинг туралы айтуға болады. Көлденең буллинг білім алушылар арасында пайда болады және көбіне сыныптың немесе топтың ішінде өрбиді. Тік буллинг әртүрлі деңгейдегі қатысушылар арасындағы қысыммен байланысты: ересек адамның білім алушыға қатысты қысым көрсетуі немесе білім алушылардың педагогке қатысты қысым көрсетуі [3, 7, 10]. Педагог-психолог үшін бұл айырмашылық маңызды, өйткені мұндай жағдайларда рөлдер, жауапкершілік және әрекет ету шаралары әртүрлі бөлінеді.

Осылайша, жағдайды талдау кезінде буллингтің бір ғана формасын емес, олардың өзара үйлесімін ескеру маңызды. Мектеп тәжірибесінде вербалды және әлеуметтік буллинг, әлеуметтік және кибербуллинг, вербалды және физикалық буллинг сияқты комбинациялар жиі кездеседі. Жағдайға неғұрлым көп форма қосылған сайын, қысым соғұрлым тұрақты сипат алады және баланың одан өз бетінше шығуы қиындай түседі.

БУЛЛИНГТІҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАРАЙ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Буллингтің көріністері білім алушылардың жас ерекшеліктерімен байланысты. Қысым көрсету формалары, рөлдердің тұрақтылығы, топтың рөлі және балалардың көмекке жүгіну қабілеті жасына қарай өзгеріп отырады. Сондықтан педагог-психолог үшін жағдайды тек сыртқы әрекеттер арқылы бағаламай, жас ерекшелігі контекстін ескеру маңызды [1, 9].

3-КЕСТЕ. БУЛЛИНГТІҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ КӨРІНІСТЕРІ

Жас ерекшелігі	Буллингтің көріну жиілігі	Педагог-психолог үшін бағдар
Кіші мектеп жасы (6–10 жас)	Көбіне тікелей формалар байқалады: мазақтау, итеру, заттарын тартып алу, ойыннан шеттету. Рөлдер әлі әрдайым тұрақты бола бермейді.	Әрекеттердің қайталануына назар аудару және рөлдердің орнығып кетуіне жол бермеу қажет. Бұл кезеңде ересек адамның ықпалы ерекше маңызды.
Кіші жасөспірімдік кезең (11–13 жас)	Әлеуметтік және вербалды формалар күшейеді: елемей, қауесет тарату, келемеждеу, шеттету. Кибербуллинг белсендірек көріне бастайды.	Баланың топқа қаншалықты қосылғанын, оқшауланудың ерте белгілерін және бақылаушылардың реакциясын қадағалау қажет.
Үлкен жасөспірімдік кезең (14–16 жас)	Қысым аз ашық сипат алады, бірақ анағұрлым тұрақты болады. Әлеуметтік буллинг пен кибербуллинг жиірек кездеседі.	Баланың қарым-қатынастар жүйесіндегі орнын, жағдайдың ұзақтығын және қысымның жасырын формаларын бағалау маңызды.
Жоғары мектеп жасы (16–18 жас)	Ашық формалар сирегірек кездеседі, алайда оқшаулау, құнсыздандыру, цифрлық қысым және бұрын қалыптасқан рөлдердің салдары сақталады.	Баланың жинақталған тәжірибесін, жасырын көріністерді және жағдайды мұқият әрі сақтықпен талқылау қажеттігін ескеру қажет.

Есейген сайын буллинг көбіне тікелей әрі көзге көрінетін әрекеттерден жасырын, әлеуметтік тұрғыдан жанама және цифрлық формаларға ауысады. Сондықтан жұмыс барысында тек айқын эпизодтарға ғана емес, топтағы қарым-қатынас сипатына, баланың ортаға қосылу деңгейіне, қолдаудың бар-жоғына және оның мінез-құлқындағы өзгерістерге назар аудару маңызды.

Жалпы алғанда, білім беру ұйымындағы буллинг агрессияның жеке бір эпизоды емес, деструктивті өзара әрекеттестіктің тұрақты жүйесі болып табылады. Ол әртүрлі формада көрінеді, топ тарапынан қолдау табады және білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып дамиды. Буллинктің белгілерін, формаларын және жас ерекшеліктеріне байланысты көріністерін түсіну педагог-психологқа қолайсыз жағдайды дер кезінде байқауға және жағдайды анағұрлым нақты талдауға көшуге көмектеседі.

Келесі маңызды қадам - буллинкті, жанжалды және ситуативтік агрессияны ажырату, өйткені сырттай ұқсас көрінетін жағдайлардың табиғаты әртүрлі болуы және олар әрекет етудің әртүрлі тәсілдерін талап етуі мүмкін [10, 17].

1.2 БУЛЛИНГТІҢ, ЖАНЖАЛДЫҢ ЖӘНЕ СИТУАТИВТІК АГРЕССИЯНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Білім беру ұйымының тәжірибесінде педагог-психолог шиеленісті өзара әрекеттестіктің әртүрлі формаларымен жиі кездеседі: ұрыс-керістер, пікір-таластар, өзара шағымдар, дөрекі сөздер, төбелестер, мазақ етуге немесе қарым-қатынастан шеттетуге қатысты шағымдар. Бір қарағанда мұндай жағдайлар ұқсас болып көрінуі мүмкін. Алайда кәсіби жұмыс үшін нақты не болып жатқанын түсіну маңызды: жанжал ма, ситуативтік агрессия ма, әлде буллинг пе.

Егер буллинг қателесіп әдеттегі ұрыс-керіс ретінде қабылданса, ересектер тараптарды формалды түрде татуластырумен, «сабырлы сөйлесуге» шақырумен немесе «мән бермеуге» кеңес берумен шектелуі мүмкін. Мұндай жағдайда жүйелі қысым тоқтамайды, ал бала қорғансыз қалады. Керісінше қателік те болуы мүмкін: кез келген жанжал немесе бір реттік эмоциялық ашу бірден буллинг деп аталады. Онда балаларға тұрақты таңбалар тағылып, педагог-психолог болып жатқан жағдайдың шынайы табиғатын көру мүмкіндігінен айырылады [4, 10].

Бұл құбылыстарды ажыратудың практикалық маңызы бар. Егер сөз жанжал туралы болса, тараптарға шекараларды белгілеуге, бір-бірін естуге және өзара әрекеттестікті қалпына келтіруге көмектесу маңызды. Егер ситуативтік агрессия байқалса, назардың ортасында баланың эмоциялық жағдайы, ашудың себептері және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту тұрады. Ал егер сөз буллинг туралы болса, жұмыс бір ғана эпизодтың айналасында емес, баланың қауіпсіздігін, топтың ұстанымын және ересектердің әрекетін қамтитын бүкіл қарым-қатынастар жүйесінің айналасында құрылуы тиіс [9, 16].

ЖАНЖАЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ БУЛЛИНГТЕН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Жанжал мүдделердің, пікірлердің, мақсаттардың немесе ұстанымдардың қақтығысын білдіреді. Мектеп өмірінде мұндай жағдайлар үнемі кездеседі: партадағы орынға, жауап беру кезегіне, ойынға, бағаға, бірлескен тапсырмаға, құрдастардың немесе педагогтің назарына байланысты туындауы мүмкін. Жанжал ренішпен, ашуланумен, дөрекі сөздермен қатар жүруі мүмкін, алайда оның табиғаты буллингтен өзгеше.

Жанжалда, әдетте, нақты дау нысаны болады. Тараптар салыстырмалы түрде тең жағдайда болады, әрқайсысы өз ұстанымын білдіре алады, қарсы пікір айта алады, өзін қорғай алады немесе өзара әрекеттестіктің барысын өзгерте алады. Эмоциялар күшті болғанның өзінде, жағдай міндетті түрде «күшті» және «әлсіз» деген тұрақты рөлдерді бекітпейді [3, 17].

Буллинг басқаша дамиды. Сыртқы себеп ретінде дау немесе ұрыс-керіс көрінуі мүмкін, бірақ уақыт өте келе басты мәселе келіспеушіліктің мәнінде емес, бір балаға бағытталған қысымда болады. Қайталанушылық, күш теңсіздігі, топтың қолдауы, осал позицияның орнығуы пайда болады. Бала жағдайға өз бетінше ықпал ету қабілетін біртіндеп жоғалтады [3, 14].

1-КЕЙС. САБАҚТАҒЫ ЖАНЖАЛ

Орыс тілі сабағында мұғалім сұрақ қояды. Екі қыз, Алина мен Дана, бір уақытта қол көтереді. Алина дауыстап: «Неге тағы сен? Сен жаңа ғана жауап бердің ғой! Басқаларға да жауап беруге мүмкіндік бер», - дейді. Дана да ашуланып: «Өйткені мен дайындалдым және жақсы баға алғым келеді. Саған сонша керек болса, өзің жауап бер», - деп жауап қайтарады. Сыныпта шиеленіс пайда болады, мұғалім екеуін де сабырға шақырады. Сабақтан кейін қыздар екі жаққа кетеді, әрқайсысы өз пікірінде қалады, бірақ жағдай әрі қарай жалғаспайды.

Кейсті талдау

Бұл жағдайда сөз буллинг туралы емес, жанжал туралы болып отыр. Эпизод бір реттік сипатқа ие және нақты себеппен - сабақта жауап беруге деген ниетпен байланысты. Айқын күш теңсіздігі байқалмайды: екі білім алушы да салыстырмалы түрде тең позицияда, әрқайсысы жауап бере алады және өз көзқарасын қорғай алады. Тараптардың бірін жүйелі түрде кемсіту де жоқ. Алинаның дәрекілігі ренішпен байланысты болса, Дананың жауабы өз шекарасын қорғауға талпыныс ретінде көрінеді.

Бұл жағдайдағы эмоциялар ситуативтік сипатта: ашулану, реніш, әділетсіздік сезімі. Олар күшті болуы мүмкін, бірақ ұзаққа созылатын қорқыныш, ұят немесе дәрменсіздік сезіміне айналмайды. Мұнда педагог-психологтың міндеті эпизодты құдалау ретінде бағалау емес, қатысушыларға жанжалды дұрыс өткеруге көмектесу: шекараларды белгілеу, шиеленісті төмендету және өзара өшпенділіктің орнығып кетуіне жол бермеу.

Алайда мынаны түсіну маңызды: егер жанжал аяқталмай, қайталана бастаса және оған топ араласса, ол басқа динамиканың басталуына айналуы мүмкін.

Кейстің жалғасы. Жанжал буллингке қашан айналады

Сабақтан кейін жағдай аяқталмайды. Дәлізде Алина құрбыларымен бірге Дананы талқылай бастайды, оны «көзге түскіш» деп атайды. Кейін сыныптың ортақ чатында: «Дана өзін ең ақылдымын деп ойлайды», «Енді мүлде үндемей-ақ қойсын» деген хабарламалар пайда болады. Бұл бірнеше апта бойы жалғасады. Дананы бірлескен талқылауларға шақыруды қояды, асханада ол жиі жалғыз отыратын болады, сабақтарда бұрын белсенді болғанына қарамастан, қол көтеруді тоқтатады.

Кейстің жалғасын талдау

Бұл жағдайда жағдай жанжал шеңберінен шығып, буллинг белгілеріне ие бола бастайды. Біріншіден, қайталанушылық пайда болады: бір эпизод аяқталмай, жүйелі қысымның басталуына айналады. Екіншіден, күш теңсіздігі туындайды: Алина жалғыз әрекет етпейді, оны құрбылары және топтың бір бөлігі қолдайды, ал Дана біртіндеп оқшауланып қалады. Үшіншіден, әрекеттер бағытталған сипат алады: енді мәселе сабақта жауап беру мүмкіндігі үшін болған дау туралы емес, Дананы кемсіту, шеттету және оған жағымсыз бейне бекіту туралы болып отыр.

Білім алушының жағдайы да өзгереді. Егер жанжалда қысқа мерзімді реніш пен ашулану болуы мүмкін болса, мұнда мазасыздық, ұят, өзіне деген сенімділіктің төмендеуі, белсенділіктен бас тарту және жаңа қысымды күту байқалады. Дәл қайталанушылықтың, күш теңсіздігінің, ықпалдың бағыттылығының және баланың топтағы орнының өзгеруінің үйлесуі бұл жағдайды буллинг ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

СИТУАТИВТІК АГРЕССИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ БУЛЛИНГТЕН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Ситуативтік агрессия - баланың өзі өткір, ренішті, қауіп төндіретін немесе шамадан тыс шиеленісті деп қабылдайтын нақты жағдайға бір реттік эмоциялық реакциясы. Мұндай жағдайда бала өз сезімдерін басқара алмай, оларды айқайлау, дөрекі сөздер айту, итеру, қатты жауап беру немесе басқа да импульсивті әрекет арқылы білдіреді.

Мұндай агрессия реніштен, қорқыныштан, шаршаудан, шамадан тыс жүктемеден, жинақталған ішкі шиеленістен, отбасылық қиындықтардан немесе өзін-өзі реттеу дағдыларының жеткіліксіздігінен туындауы мүмкін [17]. Бұл ретте сөз басқа білім алушыға жүйелі қысым көрсету туралы емес, сол сәттегі реакция туралы болып отыр.

Ситуативтік агрессияның өзі буллинг болып саналмайды. Оның негізгі ерекшелігі - жүйеліліктің болмауы. Бұл қайталанатын қысым үлгісі емес, бір реттік эмоциялық сәтсіздік, одан кейін бала көбіне әдеттегі күйіне қайта оралады. Көп жағдайда мұндай ашу көрінісінен кейін кінә сезімі, ұялу, өкіну немесе көңіл күйдің түсуі пайда болады [8, 17].

Сырттай қарағанда ситуативтік агрессияның жеке бір эпизоды өте қатты көрініп, күшті әсер қалдыруы мүмкін. Алайда буллинг кезінде әрекеттер қайталанатын, бір балаға бағытталады және күш теңсіздігі арқылы қолдау табады. Ситуативтік агрессияда мұндай белгілер жоқ: бала басқа адамды осал позицияда бекітуге ұмтылмайды және агрессияны тұрақты қысым көрсету тәсілі ретінде пайдаланбайды [11, 15].

2-кейс. Стресс жағдайындағы ситуативтік агрессия

6-сыныпта оқитын Арнұр сабырлы, ұқыпты және әдетте ұстамды білім алушы болып саналады. Бір апта бойы ол нашар ұйықтайды, үйіндегі күрделі жағдайға байланысты мазасызданады және бақылау жұмысының алдында қатты шиеленісте болады. Үзілісте ол партада отырып, дәптерін қарап отырады. Сыныптасы

Дастан оны ойынға шақыру үшін қасына келіп, иығынан қағып: «Арнұр, бізбен бірге жүр», - дейді. Бұған жауап ретінде Арнұр Дастанды қатты итеріп жіберіп: «Кетші, көрмейсің бе, қолым тимей жатыр», - деп айқайлайды. Дастан мұндай реакцияға таң қалып, шетке кетеді. Кейін Арнұр күні бойы көңілсіз болып көрінеді, сөйлесуден қашқақтайды және әдеттегі қарым-қатынасқа араласпайды.

Кейсті талдау

Бұл жағдай буллингке емес, ситуативтік агрессияға жатады. Эпизод бір реттік сипатқа ие, бұған дейін Арнұрдан мұндай мінез-құлық байқалмаған. Қатысушылар арасында күш теңсіздігі көрінбейді: бір білім алушының екіншісіне жүйелі түрде қысым көрсетуі туралы сөз болып отырған жоқ. Кемсітуге бағытталған әрекет те жоқ. Арнұрдың агрессиясы - зиян келтіруге немесе Дастанды осал позицияда бекітуге бағытталған саналы ұмтылыс емес, жинақталған ішкі шиеленіске берілген импульсивті реакция.

Эпизодтан кейін қысым көрсету жүйесі қалыптаспайды. Баланың өзі қанағаттану сезімін емес, көңіл күйдің түсуін және ішкі шиеленісті бастан кешіреді. Мұндай жағдайда педагог-психологтың міндеті болған жағдайды қудалау ретінде бағалау емес, балаға өз жағдайын түсінуге, шиеленісті төмендетуге және өзін-өзі реттеу дағдыларын біртіндеп дамытуға көмектесу болып табылады.

4-КЕСТЕ. БУЛЛИНГТІҢ, ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ЖӘНЕ СИТУАЦИЯЛЫҚ АГРЕССИЯНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Критерий	Буллинг	Жанжал	Ситуативтік агрессия
Жағдайдың мәні	Біршама осал позицияда тұрған балаға жүйелі түрде қысым көрсету.	Салыстырмалы түрде тең тараптар арасындағы мүдделердің, пікірлердің немесе ұстанымдардың қақтығысы.	Нақты триггерге жауап ретінде туындайтын бір реттік эмоциялық ашу көрінісі.
Қайталануы	Әрекеттер қайталанып, орнығады.	Әдетте жеке жағдаймен немесе даумен байланысты болады.	Эпизод бір реттік сипатқа ие болады.

Күштердің арақатынасы	Күш теңсіздігі бар, бала өзін тең дәрежеде қорғай алмайды.	Тараптар салыстырмалы түрде тең және өз ұстанымын қорғай алады.	Күш теңсіздігі анықтаушы белгі болып саналмайды.
Топтың рөлі	Топ қысымды қолдауы, күшейтуі немесе үнсіз түрде бекітуі мүмкін.	Топ жағдайдың мәнін міндетті түрде анықтай бермейді.	Топ негізгі фактор болып табылмайды.
Әрекеттердің бағыттылығы	Әрекеттер кемсітуге, шеттетуге, құнсыздандыруға немесе оқшаулауға бағытталады.	Әрекеттер нақты дау нысанымен байланысты.	Әрекет жүйелі кемсітумен емес, эмоциялық сәтсіздікпен байланысты.
Эмоционалды динамика	Балада мазасыздық, қорқыныш, ұят, дәрменсіздік сезімдері күшейе түседі.	Эмоциялар ситуативтік сипатта болады және дау шешілгеннен кейін бәсеңдеуі мүмкін.	Ашу көрінісінен кейін кінә сезімі, өкіну, шаршау болуы мүмкін.
Педагог-психологтың міндеті	Қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қысымды тоқтату, топпен және қарым-қатынастар жүйесімен жұмыс жүргізу қажет.	Тараптарға шекараларды белгілеуге, бір-бірін естуге және өзара әрекеттестікті қалпына келтіруге көмектесу қажет.	Ашудың себебін түсіну, шиеленісті төмендету, өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту қажет.

Ұсынылған салыстыру сырттай ұқсас көрінетін жағдайлардың табиғаты әртүрлі болуы мүмкін екенін көрсетеді. Өткір ұрыс-керіс, дәрекі жауап, келемеждеу, қарым-қатынастан бас тарту немесе күрт эмоциялық реакция өздігінен буллинг туралы қорытынды жасауға негіз бола алмайды. Контекстке назар аудару маңызды: қайталанушылық бар ма, тараптардың

теңдігі сақтала ма, топтың рөлі қандай, баланың сыныптағы орны өзгере ме және эпизодтан кейін қандай салдарлар туындайды.

Тану кезеңіндегі қателік әрдайым дерлік араласу кезеңіндегі қателікке әкеледі. Егер буллинг әдеттегі жанжал ретінде қабылданса, жүйелі қысым қажетті әрекетсіз қалуы мүмкін. Ал егер бір реттік ұрыс-керіс немесе эмоциялық ашу бірден құдалау ретінде бағаланса, бұл дұрыс емес педагогикалық шешімдерге және таңбалардың орнығып қалуына әкелуі мүмкін.

Осылайша, болып жатқан жағдайдың табиғатын түсіну педагог-психолог жұмысының алғашқы кезеңі болып табылады. Алайда әрі қарай сүйемелдеу үшін маманның алдында тұрған жағдайдың жанжал ма, ситуативтік агрессия ма, әлде буллинг пе екенін анықтау ғана жеткіліксіз. Жағдайға нақты кімдердің қатысып отырғанын, білім алушылар қандай рөлдерді иеленетінін және әрбір қатысушының мінез-құлқы топ тарапынан қалай қолдау табатынын немесе өзгертетінін түсіну де аса маңызды [4, 8, 14, 15, 18].

Сондықтан келесі тарау буллингке қатысушылардың психологиялық портретіне арналады. Бұл педагог-психологқа жағдайдың құрылымын тереңірек көруге және білім алушылармен әрі сыныппен неғұрлым нақты, атаулы жұмыс құруға мүмкіндік береді.

2 ТАРАУ. БУЛЛИНГКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТТЕРІ

2.1 БУЛЛИНГТІҢ РӨЛДІК ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

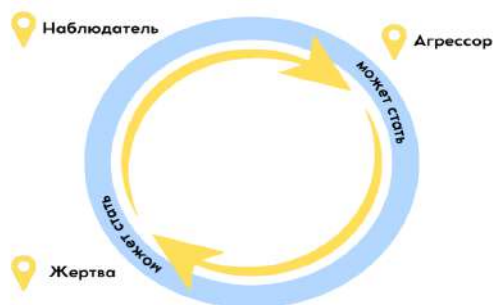
Буллингті білім беру ортасындағы жүйелі құбылыс ретінде қарастыру жекелеген әрекеттерді талдаудан білім алушылар арасындағы қарым-қатынас құрылымын түсінуге көшуді талап етеді. Алдыңғы тарауда көрсетілгендей, буллинг агрессияның жеке эпизодтарымен ғана шектелмейді. Ол агрессор мен жәбірленуші ғана емес, айналадағы топ та қатысатын өзара әрекеттестіктің тұрақты үлгісі ретінде қалыптасады [8, 19].

Педагог-психолог үшін буллингті рөлдік құрылым тұрғысынан қарастыру маңызды. Мұндай тәсіл болып жатқан жағдайдың екі білім алушы арасындағы қарсы тұрумен ғана шектелмейтінін көруге мүмкіндік береді. Жағдай белгілі бір позициялар жүйесі арқылы қолдау табады: біреу қысымды бастайды, біреу осал жағдайда қалады, біреу болып жатқанды қолдайды, біреу үнсіз қалады, ал тағы біреу қорғау және топтық норманы өзгерту ресурсына айналуы мүмкін [4, 6].

Буллинг құрылымындағы негізгі рөлдерге мыналар жатады:

- буллингке ұшырайтын білім алушы (буллинг жәбірленушісі);
- қысымды бастайтын және қолдайтын білім алушы (буллинг бастамашысы, агрессор);
- бақылаушылар тобы;
- агрессивті-виктимді тип (жеке категория) [12, 14].

Бұл ретте аталған рөлдердің әрдайым қатаң бекітілген болмайтынын ескеру маңызды. Жағдайға және топтың ерекшеліктеріне байланысты білім алушылар бір позициядан екіншісіне ауысуы, аралық рөлдерді иеленуі немесе бірнеше функцияны қатар атқаруы мүмкін. Дегенмен көп жағдайда буллинг құрылымында белгілі бір тұрақтылық қалыптасады, ол жағдайды қолдап, оның өздігінен шешілуін қиындатады [15].

Буллингке ұшырайтын білім алушы (жәбірленуші) осал позицияда қалады, мұндай жағдайда ол өз бетінше жағдайды өзгерте алмайды. Оның мінез-құлқы, реакциялары және эмоциялық жағдайы біртіндеп қысым жағдайларына бейімделе бастайды, бұл белсенділіктің төмендеуіне, қарым-қатынастан қашқақтауға, оқу және оқудан тыс іс-әрекетке қатысудан бас тартуға әкелуі мүмкін [17].

Буллинг көрсететін білім алушы (агрессор) ықпал ету позициясын иеленеді және өзінің мінез-құлқына топ тарапынан тікелей қолдау арқылы немесе қарсылықтың болмауы арқылы нығайтушы әсер алады. Оның әре-

кеттері ұжымдағы мәртебесі мен ықпалын бекіту тәсіліне айналады [13, 15].

Бақылаушылар ерекше рөл атқарады. Дәл олардың реакциясы - қолдау, күлу, мақұлдау немесе үнсіз араласпау арқылы - жағдай күшейіп, орныға түсуі мүмкін. Топ тарапынан ашық реакцияның болмауының өзі болып жатқан жағдайға жол беруге болады деген белгі ретінде қабылданып, қысымның жалғасуына ықпал етуі мүмкін [4, 9].

Бақылаушылар тобы да біркелкі емес. Оның ішінде агрессорға қосылатын ілесушілер; әртүрлі себептермен араласпайтын пассивті қолдаушылар мен бейтарап бақылаушылар; жәбірленушіге жанашырлық танытатын, бірақ әзірге әрекет етуге батылы бармайтын әлеуетті қорғаушылар; қудалауға ашық немесе жанама түрде қарсы тұратын белсенді қорғаушылар болуы мүмкін [4, 12].

Буллингтің рөлдік құрылымы динамикалық сипатқа ие. Егер бақылаушы агрессорға қосылса, ол қысымға қатысушыға айналуы мүмкін. Басқа жағдайда сол білім алушы қорғаушы позициясын иеленуі ықтимал. Бұрын қудалауға ұшыраған бала кейде өзі де басқаларға қатысты агрессивті мінез-құлық көрсете бастайды. Рөлдердің мұндай қозғалысын шартты түрде «буллинг шеңбері» ретінде қарастыруға болады, мұнда позициялар топтың, жағдайдың және баланың жеке тәжірибесінің ықпалымен қалыптасады [9].

Агрессивті-виктимді тип ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені ол агрессор мен жәбірленуші белгілерін қатар біріктіреді. Мұндай білім алушы бір мезгілде агрессия көрсетуі де, өзі осал позицияда болуы да мүмкін. Бір жағдайларда ол шабуыл жасаса, басқа жағдайларда қысымның нысанына айналады. Бұл тип жеке тұрақты рөлді емес, баланың қарым-қатынастар жүйесіндегі орнының күрделілігі мен тұрақсыздығын көрсетеді [12, 17].

Осылайша, буллингті әртүрлі позициялар қатысатын, ал рөлдердің өзі өзгеруі мүмкін өзара әрекеттестіктің динамикалық жүйесі ретінде қарастыру қажет. Педагог-психолог үшін бұл жекелеген әрекеттерді ғана емес, топтың құрылымын, білім алушылар арасындағы байланыстардың сипатын және рөлдер арасындағы ықтимал ауысуларды көру қажеттігін білдіреді [1, 5].

Буллингтің рөлдік құрылымын түсіну қатысушылардың психологиялық портреттерін әрі қарай қарастыруға негіз болады. Бұл жағдайды жалпы талдаудан әрбір білім алушымен және тұтас топпен неғұрлым нақты әрі атаулы жұмыс жүргізуге көшуге мүмкіндік береді.

2.2 БУЛЛИНГ БАСТАМАШЫЛАРЫ (АГРЕССОРЛАР): ТИПТЕРІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Буллингті бастайтын білім алушылар біртекті топ болып саналмайды. Сырттай олардың мінез-құлқы ұқсас көрінуі мүмкін: қысым көрсету, келе-

междеу, кемсіту, қарым-қатынастан шеттету, күш көрсету. Алайда мұндай мінез-құлықтың психологиялық себептері әртүрлі болуы мүмкін. Бір бала билік пен мәртебеге ұмтылады, екіншісі өзі осал болып қалудан қорыққандықтан шабуыл жасайды, үшіншісі импульстарын нашар басқарады, төртіншісі келесі нысанаға айналмау үшін топқа қосылады.

Педагог-психолог үшін мұндай ажыратудың практикалық маңызы бар. Егер тек агрессия фактісін ғана көретін болсақ, жұмысты ескерту жасау мен жазалауға дейін қысқарту оңай. Бірақ буллинг жағдайында жол берілмейтін әрекеттерді тоқтату ғана емес, олардың ненің есебінен орныққанын түсіну маңызды: ықпал ету қажеттілігі ме, мазасыздық па, өзін-өзі реттеу тапшылығы ма, топқа тәуелділік пе немесе қарым-қатынасты өз мүддесіне пайдалана білу ме [4, 13].

Бұл ретте себептерді түсіну буллингті ақтау дегенді білдірмейді. Қысым көрсетудің кез келген формасы тоқтатылуы тиіс. Алайда кейінгі жұмыс әртүрлі болады: бір білім алушымен билік шекараларын қалыптастыру маңызды болса, екіншісімен ішкі тіректі нығайту, үшіншісімен өзін-өзі бақылауды дамыту, төртіншісімен дербес ұстаным қалыптастыру, ал бесіншісімен ықпал етудің жасырын формаларын мұқият тіркеу қажет [8, 16].

Бұл бөлімде буллинг бастамашыларының бес типі қарастырылады: **үстемді буллер, мазасыз-компенсаторлық буллер, импульсивті буллер, конформды буллер және әлеуметтенген буллер.** Мұндай бөлу педагог-психологқа «агрессивті бала» деген жалпы сипаттамамен шектелмей, қандай мінез-құлық механизмімен жұмыс істеп отырғанын дәлірек түсінуге көмектеседі.

1 тип. Үстемді буллер («Мен мұнда басты адаммын»)

Үстемді буллер өзін билік пен бақылау арқылы танытады. Ол үшін бірінші болу, топта бағыт беру, басқаларға ықпал ету және өзімен санасу қажетекенін көрсету маңызды. Буллинг жағдайында ол көбіне қысымның бастамашысына айналады: *кімге күлу керектігін, кімді қарым-қатынастан шеттету қажеттігін, кімнің пікірін құнсыздандыруды және кімді нысана ету керектігін анықтайды* [4, 12].

Сырттай мұндай білім алушы өзіне сенімді, белсенді және әлеуметтік тұрғыдан көзге түсетін болып көрінуі мүмкін. Оны жақсы көрмеуі мүмкін, бірақ онымен санасады: бір балалар одан қорқақтайды, басқалары оған қарсы жақта қалып қоймау үшін қасында болуға ұмтылады. Мұндай мінез-құлықтың себептері билік пен мойындалуға деген қажеттілікпен, мәртебені

жоғалтып алудан қорқумен, күш арқылы қарым-қатынас құру үлгісін меңгерумен, сондай-ақ топтың оның ықпалын күлкісімен, үнсіздігімен немесе қолдауымен нығайтуымен байланысты болуы мүмкін [5, 15].

Педагог-психолог үшін доминанттылықты көшбасшылықпен шатастырмау маңызды. Көшбасшылық кемсіту мен бағындыруға құрылмайды.

Сондықтан мұндай білім алушымен жұмыс оның белсенділігін «сындыруға» емес, қысымды нақты тоқтатуға, рұқсат етілетін мінез-құлық шекараларын белгілеуге және ықпал ету қажеттілігін әлеуметтік тұрғыдан қолайлы формаларға бағыттауға арналуы тиіс [8, 14].

2 тип. Мазасыз (компенсаторлық) буллер («Мен әлсіз емеспін!»)

Мазасыз-компенсаторлық буллер көбіне өзіне сенімді болғандықтан емес, әлсіз болып көрінуден қорыққандықтан шабуыл жасайды. Ол үшін

агрессия алдын ала қауіпсіздеу позицияны иеленудің тәсіліне айналады: өзі мазаққа немесе қабылдамауға ұшырағаннан гөрі, бірінші болып әзілдеу, кемсіту, дөрекі жауап беру немесе қысымға қосылу тиімдірек көрінеді [12, 17].

Мұндай білім алушы ескертулерге, әзілдерге, басқалармен салыстыруға, өзінің маңыздылығына қатысты кез келген күмәнға ауыр қабылдауы мүмкін. Сырттай бұл дөрекілік, ашуланшақтық, «басқаны орнына қоюға» ұмтылу ретінде көрінеді. Алайда мұндай қаталдықтың артында көбіне мазасыздық, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, кемсіту тәжірибесі немесе топ алдында беделін жоғалтып алудан қорқу жатады [4, 13].

Мұндай баламен жұмыс барысында шектен шықпау маңызды. Оның агрессиясын ішкі мазасыздықпен ақтауға болмайды, бірақ оны тек «ашулы» немесе «мәселелі» оқушы ретінде көру де дұрыс емес. Педагог-психолог бір мезгілде басқаларға зиян келтіруді тоқтатып, балаға өзін қауіпсіз жолмен танытудың тиімді тәсілдерін табуға көмектесуі қажет: өзін-өзі бағалауды нығайту, мазасыздықты төмендету, өзін-өзі реттеу дағдыларын және шабуыл жасамай-ақ жеке шекараларын қорғау қабілетін дамыту арқылы [7, 10].

3 тип. Импульсивті буллер («Мен әдейі істеген жоқпын, кездейсоқ болды»)

Импульсивті буллердің ерекшелігі - оның агрессиясы әрдайым билікке саналы түрде ұмтылумен немесе басқа адамды әдейі кемсіту ниетімен байланысты бола бермейді. *Оның мінез-құлқының негізінде көбіне өзін-өзі бақылаудың әлсіздігі, эмоцияларын басқара алмау және өз реакцияларын реттеудегі қиындықтар жатады.* Мұндай білім алушы кенет ашуланып, итеріп жіберуі, балағаттауы, ұруы мүмкін, ал аз уақыттан кейін ешқандай маңызды нәрсе болмағандай әрекет етеді [12, 17].

Мұндай білім алушы кейде ересектер мен құрдастарының оның әрекеттерін неліктен елеулі зиян ретінде қабылдайтынын шынайы түсінбеуі мүмкін. Ашу көрінісінен кейін қысқа уақыт өткен соң, ол кейде ерекше ештеңе болмағандай мінез көрсетеді. Мұндай мінез-құлықтың себептері өзін-өзі бақылаудың төмендігімен, эмоциялық жетілмеумен, ерікті реттеудің әлсіздігімен, ересектердің ретсіз реакцияларына үйреніп қалумен немесе мінез-құлықтағы тұрақты шекаралардың болмауымен байланысты болуы мүмкін [4, 11].

Педагог-психолог үшін бұл жерде бәрін «тәрбиесіздікке» ғана тіреп қою дұрыс емес, бірақ келтірілген зиян үшін жауапкершілікті де алып тастауға

болмайды. Егер импульсивті әрекеттер қайталанса, топ тарапынан қолдау тапса және бір балаға бағытталса, олар буллингтің бір бөлігіне айналуы мүмкін. Сондықтан жұмыс нақты ережелерді, тоқтатудың қысқа алгоритмдерін, ашуды тануға үйретуді және ішкі шиеленісті шабуыл жасамай, қауіпсіз тәсілдермен білдіру дағдыларын қамтуы тиіс [8, 10].

4-тип. Конформды буллер (ілеуші)

Конформды буллер қудалауды сирек жағдайда бірінші болып бастайды. Көбіне ол бұрыннан қалыптасқан қысымға қосылады: басқалармен бірге күледі, лақап аттарды қайталайды, көшбасшыны қолдайды, жәбірленушіні қарым-қатынастан шеттетуге қатысады. Бір қарағанда ол негізгі қатысушы емес, тек «қасында жүрген адам» сияқты көрінуі мүмкін. Бірақ буллинг жағдайында оның үлесі маңызды: дәл осындай балалар бастамашының әрекеттерін топтық қысымға айналдырады [4, 15].

Бұл позицияның негізінде көбіне топқа тәуелділік жатады. Бала үшін «өз адамымын» деп сезіну, ерекшеленбеу, құрдастарының арасындағы орнын жоғалтпау және өзі келесі нысанаға айналмау маңызды. Ол басқа баланы кемсітуден айқын ләззат алмауы мүмкін, бірақ өзін қауіпсіз сезіну үшін күштінің жағын таңдайды. Оның агрессиясы жеке қатігездікке емес, топтан тыс қалып қою қорқынышына көбірек негізделеді [8, 9].

Мұндай білім алушымен жұмыс барысында тепе-теңдікті сақтау маңызды. «Ол тек басқалардың соңынан қайталады» деген себеппен одан жауапкершілікті толық алып тастауға болмайды. Бірақ онымен негізгі бастамашы сияқты жұмыс жүргізу де дәл емес. Педагог-психолог үшін балаға оның қудалауға қосқан жеке үлесін көрсету, өз ұстанымын топ қысымынан ажыратуға көмектесу және тиесілі болу үшін зорлық-зомбылықты қолдамау қабілетін біртіндеп қалыптастыру маңызды [1, 10, 12, 13].

5 тип. Әлеуметтенген буллер

Әлеуметтенген буллер ересектер тарапынан ең қиын танылатын типтердің бірі болып табылады. Ол жақсы оқуы, сыпайы, белсенді, тәртіпті болуы, сынып

өміріне қатысуы және сырттай қолайлы бала әсерін қалдыруы мүмкін. Дәл осы себепті оған қатысты шағымдар кейде сенімсіздікпен қабылданады: ересектерге сыртқы жағымды бейнені қудалауға нақты қатысумен байланыстыру қиынға соғады [7, 12].

Оның қысымы көбіне тікелей емес, жасырын сипатта болады. Ол қауесет таратуы, бойкотты қолдауы, тұспалдау, құнсыздандыру, қарым-қатынастан шеттету, басқа балаларға ықпал ету сияқты тәсілдерді қолдануы мүмкін. Бұл ретте өзі көбіне сырттай шетте қалғандай көрінеді: айқайламайды, төбелеспейді, ережені ашық бұзбайды. Алайда оның айналасында бір балаға қатысты тұрақты жағымсыз динамика қалыптасуы мүмкін [5, 8].

Мұндай мінез-құлықтың себептері мәртебеге, бақылауға және мойындалуға деген қажеттілікпен байланысты болуы мүмкін, бірақ ол доминантты булларға қарағанда анағұрлым есеппен әрекет етеді. Мұндай білім алушы әлеуметтік ережелерді жақсы сезінеді және қарым-қатынасты өз мүддесіне пайдалана алады. Ол қай жерде ашық әрекет етуге болатынын, ал қай жерде ересектер алдындағы жақсы бейнесін сақтау үшін көлеңкеде қалу тиімді екенін түсінеді [10, 13].

Педагог-психолог үшін негізгі бағдар - тек алғашқы әсерге сүйенбеу. Жағдайлардың қайталануына, жәбірленушінің топтағы орнына, қысымның жанама белгілеріне, әртүрлі қатысушылардың әңгімелеріне және балалар арасындағы қарым-қатынастың фактілерді тіркеу, әртүрлі дереккөздерден алынған ақпаратты өзгерістеріне назар аудару маңызды. Мұндай типпен жұмыс барысында салыстыру және буллингтің жасырын формаларын мұқият талдау ерекше мәнге ие [10, 13].

**5-КЕСТЕ. БУЛЛЕР ТҮРЛЕРІНІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚ
ТАРЫНЫҢ ҚЫСҚАША КАРТАСЫ**

Буллер типі	Қалай тануға болады	Педагог-психолог үшін бағда
Үстемді буллер	Топты басқаруға ұмтылады, күшін көрсетеді, бағыт береді, ашық түрде немесе басқаларды бағындыру арқылы кемсітуі мүмкін.	Көшбасшылықпен шатастырмау: қысымды тоқтатып, ықпал ету қажеттілігін әлеуметтік тұрғыдан қолайлы формаларға бағыттау қажет.
Мазасыз-компенсаторлы буллер	Әлсіз болып көрінбеу үшін шабуыл жасайды; сынға, әзілге, салыстыруға, мәртебесін жоғалту қаупіне ауыр қабылдайды.	Агрессияны тоқтату, бірақ оның артындағы мазасыздық пен осал өзін-өзі бағалауды көру маңызды; ішкі тіректі және өзін қауіпсіз жолмен таныту тәсілдерін нығайту қажет.
Импульсивті буллер	Тез ашуланады, дөрекі жауап береді, итереді, лақап ат қояды, салдарын ұзақ ойламай эмоциялық сәтсіздікке ұшырайды.	Өзін-өзі реттеуді дамыту: ашуды байқауға, әрекетке көшпей тұрып тоқтай білуге және ішкі шиеленісті шабуыл жасамай білдіруге үйрету қажет.
Конформды буллер	Қудалауға «көппен бірге» қосылады: күледі, лақап аттарды қайталайды, ерекшеленбеу үшін көшбасшыны қолдайды.	Топтың ықпалына байланысты жауапкершілікті алып тастамау; жеке ұстанымды және топқа тиесілі болу үшін зорлық-зомбылықты қолдамау қабілетін қалыптастыру қажет.
Әлеуметтенген буллер	Сырттай қолайлы болып көрінуі мүмкін, бірақ жасырын қысым қолданады: қауесет тарату, шеттету, қарым-қатынасты манипуляциялау.	Тек сыртқы бейнеге сүйенбеу; әртүрлі дереккөздерден ақпарат жинап, буллингтің жасырын формаларының қайталануын тіркеу қажет.

2.3 БУЛЛИНГ ҚҰРБАНДАРЫ: ОСАЛДЫҚ ФОРМАЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Буллинг жәбірленушісі кез келген білім алушы болуы мүмкін. Осалдық әрдайым баланың «әлсіздігімен» немесе тұйықтығымен байланысты бола бермейді. Ол тұлғалық ерекшеліктерге, әлеуметтік дағдылардың жеткіліксіздігіне, топтағы орнына, қолдаудың болмауына немесе балаға бекіп қалған рөлге байланысты қалыптасуы мүмкін. Сондықтан педагог-психолог үшін баладан «кінә» іздеу емес, нақты жағдайда оны не нәрсе осал ететінін түсіну маңызды [4, 17].

Жәбірленуші позициясы әртүрлі көрінуі мүмкін. Бір бала үндемейді, қақтығыстардан қашады және көзге түспеуге тырысады. Екінші бала, керісінше, өзі ашу тудырып, шекараны бұзады, дөрекі жауап береді, сондықтан ересектер тарапынан жиі «өзі кінәлі» деп қабылданады. Сондай-ақ қудалау туралы шағымдарды ерекше мұқият тексеруді қажет ететін жағдайлар да болады: мұнда нақты буллингті жанжалдан, субъективті переживаниядан немесе назар аудартуға деген қажеттіліктен ажырату маңызды.

Буллинг жәбірленушілерінің ішінде үш негізгі тип қарастырылады:

- **енжар жәбірленуші;**
- **арандатушы жәбірленуші (виктимді агрессор);**
- **жалған жәбірленуші.**

Бұл типтерді ажырату педагог-психологқа сүйемелдеу тактикасын дәлірек анықтауға және шаблонды шешімдерден аулақ болуға көмектеседі.

1-тип. Енжар жәбірленуші

Енжар жәбірленуші буллинг жағдайында ең жиі кездесетін типтердің бірі болып табылады. Мұндай білім алушы, әдетте, жанжал туғызбайды, қысымға жауап бермейді және көмекке мұқтаж болса да, оған жүгінбейді. Ол көзге түспеуге тырысады, шиеленісті жағдайлардан қашқақтайды, ашық қарсыласуға бармайды және көбіне үнсіз шыдауды таңдайды. Дәл осы сыртқы қорғансыздық пен осалдық оны агрессор үшін ыңғайлы нысанаға айналдырады.

Бұл типке мазасыздық, тұйықтық, өзіне сенімсіздік, ашық қақтығыстан қорқу тән. Бала жағдайды өзгерте алатынына немесе ересектерден нақты қолдау ала алатынына сенбеуі мүмкін. Оның үнсіздігін болып жатқан жағдаймен келісу ретінде

қабылдауға болмайды. Көп жағдайда мұның артында үйренген дәрменсіздік жатады: білім алушы қарсыласудың мәнін көрмейді, өйткені іштей «бәрібір ештеңе өзгермейді» деп сеніп қалады [4, 12].

Мұндай осалдықтың себептері әртүрлі болуы мүмкін. Кейде бала шектен тыс қамқорлық жағдайында өсіп, өз шекарасын өз бетінше қорғау тәжірибесін ала алмайды. Басқа жағдайларда, керісінше, эмоциялық қабылдамауға, назар мен қолдаудың жеткіліксіздігіне тап болады. Екі жағдайда да оның бойында қысым жағдайында сенімді мінез-құлық көрсетуге қажетті жеткілікті ішкі тірек қалыптаспайды [11, 17].

Мектепте енжар жәбірленуші көбіне оқшау жүреді, бірлескен белсенділіктен қашқақтайды, өз пікірін сирек білдіреді, тұрақты достық қолдауға ие болмайды. Агрессор тарапынан қысым болған жағдайда мұндай бала, әдетте, дауласпайды және ашық түрде қарсылық көрсетпейді. Сондықтан педагог-психолог үшін тек тікелей шағымдарға ғана емес, жанама белгілерге де сүйену маңызды: оқшаулану, мазасыздық, белсенділіктің төмендеуі, мектептен қашқақтау, көңіл күйі мен мінез-құлқындағы өзгерістер [1, 9].

Мұндай білім алушымен жұмыс «қарымта қайтар», «мықты бол» немесе «мән берме» деген талаптардан басталмауы тиіс. Алғашқы кезеңде қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сенімді байланыс орнату, баладан кінә сезімін алып тастау және оның өзіне деген сенімін, өзін-өзі бағалауын, ересектер мен құрдастардың қолдауына сүйену қабілетін біртіндеп нығайту маңызды [8, 16].

2-тип. Арандатушы жәбірленуші (виктимді агрессор)

Арандатушы жәбірленуші тануға ең күрделі типтердің бірі болып табылады, өйткені оның мінез-құлқы ересектер мен құрдастар тарапынан жиі қарама-қайшы реакция тудырады. Мұндай білім алушы шынымен де айналасындағылардың ашуын тудыруы, шекараны бұзуы, жабысқақ болуы, эмоциялық тұрғыдан тұрақсыздық көрсетуі, ескертулерге дөрекі жауап беруі, қай кезде тоқтау керектігін сезбеуі мүмкін. Дәл осы себепті сырттай қарағанда ол өзіне деген жағымсыз қатынасты өзі «арандататын» сияқты әсер қалдыруы мүмкін. Алайда бұл оның шын мәнінде жүйелі түрде қудалауға ұшырап, топта осал позицияда болуы мүмкін екенін жоққа шығармайды [12, 17].

Бұл типтің ерекшелігі екі жақтың қатар болуында: бала өзі де қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады және сонымен бірге топтық қысымның нысанына айналады. Ол қарым-қатынасқа ұмтылуы

мүмкін, бірақ оны икемсіз түрде жасайды - әңгімеге орынсыз араласады, өзін таңады, бас тартуды байқамайды, ренжиді, дөрекі немесе импульсивті жауап береді. Біртіндеп бұл құрдастарының ашуын тудырып, кейін мазақ ету, шеттету және тұрақты жағымсыз қатынас түрінде орнығуы мүмкін.

Педагог-психолог үшін баланың өз мінез-құлқын ғана емес, оның қарым-қатынастар жүйесіндегі нақты орнын да бағалау маңызды. Егер ол үнемі мазақтың, қабылдамаудың, құнсыздандырудың нысанына айналса, өзіне деген қатынасты өзгерте алмаса және әлсіз позицияда қала берсе, онда сөз жай ғана «қиын мінез» туралы емес, виктимизация туралы болып отыр. Мұндай жағдайларда сыртқы жанжалшылдық күшті білдірмейді: оның артында көбіне мазасыздық, жинақталған ішкі шиеленіс, қабылдамауға төзімділіктің төмендігі және өзін-өзі реттеу дағдыларының жеткіліксіздігі жатады [4, 8].

Арандатушы жәбірленушімен жұмыс қос тактиканы талап етеді. Бір жағынан, қудалауды тоқтату және топ тарапынан қысымды ақтауға жол бермеу қажет. Екінші жағынан, білім алушының өзіне қауіпсіз қарым-қатынас тәсілдерін меңгеруге көмектесу маңызды: басқалардың шекарасын байқау, бас тартуды қабылдай білу, эмоцияларын дөрекі шабуылсыз білдіру, құрдастарға анағұрлым сабырлы әрі түсінікті түрде байланысқа түсу. Мұндай қос бағыттағы жұмыс болмаса, жекелеген эпизодтарды уақытша тоқтату мүмкін болғанымен, жағдай жиі қайта қайталанады [1, 11].

3-тип. Жалған жәбірленуші

Жалған жәбірленуші де тануға күрделі типтердің бірі болып табылады, өйткені бұл жағдайда педагог-психолог ықтимал қудалау мәселесімен ғана емес, өте сақ диагностикалау қажеттілігімен де бет-бет келеді. Мұндай білім алушы буллингке қатысты жүйелі түрде шағымдануы, өзін зардап шеккен тарап ретінде сипаттауы, құрдастарын айыптауы, өзінің ренішін және болып жатқан жағдайдың әділетсіздігін ерекше атап көрсетуі мүмкін. Алайда жағдайды мұқият

талдау барысында фактілер не расталмайды, не айтарлықтай асыра көрсетілген болып шығады.

Мұндай жағдайларда баланы қарапайым мағынада «өтірікші» немесе «манипулятор» ретінде қарастыруға болмайтынын ерекше атап өту маңызды. Мұндай мінез-құлықтың артында әрдайым дерлік нақты қиындық жатады: назардың жеткіліксіздігі, жалғыздық, жоғары мазасыздық, қызғаныш, отбасындағы эмоциялық қолайсыздық, қорғанысқа деген қажеттілік немесе ересек адам тарапынан маңызды реакция алуға ұмтылу. Кейде бұл өзінің сәтсіздіктерін түсіндірудің, жауапкершіліктен қашудың, жеңілдіктерге қол жеткізудің немесе қарым-қатынасы шиеленіскен құрдасынан кек алудың тәсілі болуы мүмкін [5, 13].

Бұл типтің ерекшелігі - баланың шынымен де сенімді көрінуінде. Ересек адаммен әңгімелесу барысында ол өзінің қиналысын ерекше атап көрсетеді, ішкі хал-ахуалын егжей-тегжейлі сипаттайды, жанашырлық тудыруға тырысады, әділетсіздікке назар аударады. Сонымен қатар әдеттегі мектеп ортасында оның мінез-құлқы мүлде басқаша болуы мүмкін: ол белсенді, демонстративті, кейде тиісуге бейім, асыра айтуға, ескертулерге шамадан тыс реакция білдіруге және құрдастарымен жанжалға бейім болуы ықтимал [9, 10].

Педагог-психолог үшін мұндай жағдайда шектен шықпау маңызды. Әрбір шағымды автоматты түрде расталған буллинг ретінде қабылдауға болмайды, бірақ баланы бірден өтірік айтты деп айыптау да дұрыс емес. Жәбірлеу фактілері расталмаған күннің өзінде, баланың жүгінуінің өзі жалғыздықты, ішкі шиеленісті, назардың жеткіліксіздігін немесе қарым-қатынастағы қиындықтарды көрсетуі мүмкін. Сондықтан маманның міндеті - жағдайды сабырлы түрде, айыптаушы реңксіз тексеру және баланың зардап шеккен адам позициясы арқылы қандай қажеттілікті білдіргісі келетінін түсіну [7, 16].

Мұндай позицияның себептері көбіне назар мен эмоциялық қолдаудың жеткіліксіздігімен байланысты болады. Бала қамқорлықты шағым айту, ренішін көрсету немесе өзін зардап шеккен адам ретінде ұсыну арқылы алуға дағдылануы мүмкін, ал кейде мұны жағдайға немесе қарым-қатынасқа ықпал ету тәсілі ретінде пайдалануы ықтимал.

**6-КЕСТЕ. ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРДІҢ ТҮРЛЕРІН ТАНУҒА
АРНАЛҒАН ПРАКТИКАЛЫҚ НҮСҚАУЛАР**

Нені байқау маңызды	Енжар жәбірленуші	Арандатушы жәбірленуші	Жалған жәбірленуші
Топтағы негізгі көріні- стері	Топтан оқшау жүреді, көзге түспеуге тыры- сады, даулардан қашқақтайды, бастаманы сирек көрсетеді.	Қарым-қатынасқа ұмтылады, бірақ оны икемсіз түрде жасайды: әңгімеге орынсыз араласа- ды, өзін таңады, бас тартуға дөрекі реакция білдіреді.	Белсенді, демон- стративті, ренжігіш, жанжалды болуы, шиеленісті асыра көрсетуге бейім болуы мүмкін.
Осалдық қалай көрінеді	Қысым кезін- де үндемейді, шағымданбайды немесе болып жатқан жағдай- ды жеңілдетіп көрсетеді, мазақ пен шеттетуді үнсіз көтереді.	Сырттай дөрекі немесе жанжалды мінез көрсетсе де, мазақ пен шетте- тудің нысанына айналады.	Қудалау туралы үнемі хабарлай- ды, бірақ тексеру барысында фак- тілер расталмай- ды немесе асыра көрсетілген болып шығады.
Ықтимал себептері мен меха- низмдері	Мазасыздық, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі бағала- удың төмендігі, үйренген дәр- менсіздік, жеке шекараларын қорғау тәжіри- бесінің болмауы.	Әлеуметтік дағдылардың жеткіліксіздігі, өзін-өзі реттеудегі қиындықтар, қабылдануға деген жоғары қажеттілік, бас тартуға ауыр реакция.	Назар мен қолдаудың жеткіліксіздігі, жалғыздық, мазасыздық, ересектің реакциясын шағым арқылы алуға дағдылану.
Ересек адам- ның типтік қателігі	Үнсіздікті мәсе- ленің жоқтығы ретінде қабыл- дау немесе жағдайды тек ба- ланың «әлсізді- гімен» түсіндіру.	Баланы «өзі кінәлі» деп шешу немесе тек жәбір- ленуші ретінде ғана көріп, оның қарым-қатынас қиындықтарын ескермеу.	Шағымды бірден буллинг фактісі ретінде қабылдау немесе баланы өтірік айтты деп айыптап, оның пе- реживанияларын құнсыздандыру.
Бастапқы бағдар	Қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сенім орнату, кінә сезімін алып тастау, өзін-өзі бағалауды және қолдауды нығай- ту.	Қудалауды тоқта- ту және қатар түр- де қарым-қаты- нас дағдыларын, шекараны түсінуді және өзін-өзі рет- теуді дамыту.	Ақпаратты сабыр- лы түрде тексеру, баланың шынайы қажеттілігін түсіну және оған қолдауға тікелей жүгінуге көмектесу.

2.4 БАҚЫЛАУШЫЛАР: ҰСТАНЫМДАРЫ, ҚАТЫСУ МЕХАНИЗМДЕРІ ЖӘНЕ БУЛЛИНГТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Білім беру ұйымында буллинг сирек жағдайда тек агрессор мен жәбірленушінің арасында ғана болады. Көбіне жанында күлетін, іліп әкететін, үндемейтін, байқамағандай кейіп танытатын немесе, керісінше, зардап шеккен балаға іштей жанашырлық білдіретіндер болады. Сондықтан буллингті бақылаушылардың позициясы қудалауды не күшейтетін, не біртіндеп әлсірететін топтық жағдай ретінде қарастыру маңызды [4, 8].

Агрессор үшін айналасындағылардың реакциясы үлкен мәнге ие. Бақылаушылардың күлкісі, үнсіздігі, қолдауы немесе араласпауы қысымның жалғасуына белгі ретінде қабылдануы мүмкін. Тіпті бала өзі қорламаса және күш қолданбаса да, оның мінез-құлқы сыныптағы ахуалға және қудалаудың тұрақтылығына әсер етеді [5, 6].

Бұл ретте бақылаушылар біртекті топ болып саналмайды. Біреулері агрессорды ашық қолдайды, екіншілері болып жатқан жағдайды іштей ақтайды, үшіншілері араласуға қорқады, төртіншілері жәбірленушіге жанашырлық танытады, бірақ қалай көмектесуді білмейді. Дәл сондықтан педагог-психолог үшін бақылаушылардың позицияларын ажырата білу және оларды жағдайдың тек «фоны» ретінде ғана емес, өзгерістердің ықтимал ресурсы ретінде де көру маңызды.

Бұл бөлімде бақылаушылардың бес типі қарастырылады: **ілесушілер, енжар қолдаушылар, бейтарап бақылаушылар, әлеуетті қорғаушылар және белсенді қорғаушылар**. Мұндай бөлу буллингті кім қолдайтынын, кім шетте қалып отырғанын және кім топтық норманы өзгертуге тірек бола алатынын түсінуге көмектеседі [1, 16].

1-тип. Ілесушілер

Ілесушілер – Ілесушілер - жәбірлеуді әрдайым өздері бастай бермейтін, бірақ оны белсенді түрде қолдайтын білім алушылар. Олар

Олар мазақты іліп әкетеді, күледі, лақап аттарды қайталайды, қауесет таратады, жәбірленушіні қарым-қатынастан шеттетеді немесе бастамашының әрекеттеріне демонстративті түрде қосылады. Дәл олардың қатысуы арқылы жеке бір дәрекі әрекет жиі топтық қысымға айналады [4, 6].

Көбіне мұндай позиция тек агрессивтілікпен ғана емес, топқа тәуелділікпен де байланысты болады. Бала үшін «күштінің» қасында болу, компаниядан

шығып қалмау және өзі нысанаға айналмау маңызды. Сондықтан ол агрессорды өз бастамасымен емес, қорқыныштан, конформдылықтан және топқа тиесілілігін сақтап қалу ниетінен қолдауы мүмкін.

Педагог-психолог үшін ілесушілердің буллингтің дамуындағы үлесін көру маңызды. Олар екінші дәрежелі қатысушылар сияқты көрінуі мүмкін, бірақ дәл олардың күлкісі, қайталауы, қолдауы және қосылуы агрессорға мақұлдау сезімін береді. Сонымен бірге бұл топ бастамашының өзіне қарағанда жиі өзгеріске бейім болады: егер ілесушілер қудалауды қолдауды тоқтатса, буллинг өз күшінің бір бөлігін жоғалтады.

Мұндай білім алушылармен жұмысты айыптау арқылы емес, олардың жағдайдағы рөлін түсіндіру арқылы құру маңызды. Балаға күлкі, ренжітетін сөздерді қайталау және агрессорды қолдау да қудалауды күшейтетінін және жәбірленушінің жағдайын ауырлататынын көрсету қажет. Педагог-психологтың негізгі міндеті - оның топтың соңынан автоматты түрде еріп кетпеуіне көмектесу және біртіндеп анағұрлым дербес әрі қауіпсіз ұстаным қалыптастыру [8, 10].

2-тип. Енжар қолдаушылар

Енжар қолдаушылар сырттай жәбірлеуге тікелей қатыспауы мүмкін. Олар әрдайым күлмейді, лақап аттарды қайталамайды және қауесет таратпайды. Бірақ іштей болып жатқан жағдайды ақтауға немесе оны «соншалықты маңызды емес» деп санауға бейім болады. Олардың позициясында күшті тараппен үнсіз келісу бар: «өзі кінәлі», «бұл жай ғана әзіл», «онымен үнемі қиын» [4, 12].

Бұл позицияның қауіптілігі - ол буллингті рұқсат етілетін нәрсе сияқты көрсетеді. Бала өзін «ештеңе істеген жоқпын» деп санауы мүмкін, демек, жағдайға қатысым жоқ деп ойлайды. Бірақ дәл осындай ішкі келісім агрессор үшін тыныш фон қалыптастырады: жәбірленуші қолдаусыз қалады, ал топ болып жатқан жағдайдың жол берілмейтінін көрсетпейді [8, 11].

Мұндай позицияның себептері көбіне «күштілер» мен «әлсіздер» туралы қалыптасқан түсініктермен, ерекшеленіп қалудан қорқумен немесе ішкі шиеленісті өзінен алып тастауға ұмтылумен байланысты. Балаға жанында әділетсіздік болып жатқанын және өзі оған ешқандай әрекет етпей отырғанын мойындағаннан гөрі, болып жатқан жағдайды жәбірленушінің мінез-құлқымен түсіндіру оңайырақ болады.

Педагог-психолог үшін енжар қолдаушыларды бейтарап бақы-

лаушылардан ажырата білу маңызды. Бейтарап бақылаушы көбіне таңдау жасаудан қашады, ал енжар қолдаушы іштей қудалауды ақтауға бейім болады. Сондықтан онымен жұмыс әрекеттерді тоқтатуға емес, қатынасты өзгертуге бағытталуы тиіс: эмпатияны дамыту, буллингті жасырын ақтау механизмдерін талдау және жеке адамгершілік ұстанымды қалыптастыру [10, 17].

3-тип. Бейтарап бақылаушылар

Бейтарап бақылаушылар сырттай буллингке қатысы жоқ сияқты көрінеді. Олар агрессорды ашық қолдамайды, мазақты іліп әкетпейді, қауесет таратпайды және қудалауды дауыстап ақтамайды. Сырттай қарағанда олар жай ғана «қатыспайтын» сияқты көрінуі мүмкін. Алайда буллинг жағдайында мұндай бейтараптық та болып жатқан жағдайға әсер етеді: жәбірленуші қолдаусыз қалады, ал агрессор қарсылыққа тап болмайды [5, 6].

Көбіне бұл позицияның артында немқұрайдылық емес, қорқыныш пен сенімсіздік жатады. Бала дұрыс емес нәрсе болып жатқанын түсінуі, мазасыздық, ыңғайсыздық немесе кінә сезімін сезінуі мүмкін, бірақ қауіпсіз түрде қалай араласу керектігін білмейді. Сондықтан ол көзін тайдырады, шетке кетеді, ештеңе байқамағандай кейіп танытады немесе «бұл маған қатысы жоқ» деген позицияны таңдайды.

Бейтарап бақылаушыларды пассивті қолдаушылардан ажырата білу маңызды. Пассивті қолдаушылар қудалауды ақтауға бейім болса, бейтарап бақылаушылар көбіне іштей онымен келіспейді, бірақ әрекет етуге батылы бармайды. Бұл - өтпелі позиция: ересектің қолдауы болған жағдайда мұндай балалар біртіндеп анағұрлым жауапты және көмек көрсететін рөлге ауыса алады.

Педагог-психолог оларды қорқақтық немесе немқұрайдылық үшін айыптамауы тиіс. Көмек әрдайым агрессорға ашық қарсы шығуды білдірмейтінін көрсету маңызды. Кейде ересек адамға хабарлау, эпизодтан кейін зардап шеккен баланы қолдау, күлмеу, қауесет таратпау, қасына отыру немесе баланы бірлескен іс-әрекетке қосу жеткілікті болуы мүмкін [1, 9].

4-тип. Әлеуетті қорғаушылар

Әлеуетті қорғаушылар жәбірлеумен іштей келіспейді және жәбірленушіге жанашырлық танытады, бірақ әзірге ашық әрекет етуге батылы бармайды. Олар әділетсіздікті көруі, болып жатқан жағдайға алаңдауы, топпен бірге күлмеуі мүмкін, алайда салдарынан қорыққандықтан немесе өзіне сенімсіз болғандықтан шетте қалады [1, 8].

Бұл позицияның басты ерекшелігі - ішкі қатынас пен нақты мінез-құлық арасындағы алшақтық. Бала жәбірленушіге қолдау қажет екенін түсінеді, бірақ өзі нысанаға айналып кетуден қорқады, оны біреу қолдайтынына күмәнданады немесе қауіпсіз түрде қалай көмектесуге болатынын білмейді. Сондықтан ол үнсіз қалуы мүмкін, дегенмен іштей агрессор жағында болмайды.

Педагог-психолог үшін бұл бақылаушылардың ең маңызды топтарының бірі. Әлеуетті қорғаушыларға қудалаудың жол берілмейтіні туралы қайтадан түсіндірудің қажеті жоқ. Оларға тірек қажет: өздерінің жалғыз емес екенін, ересек адамның олардың ұстанымын қолдайтынын және жәбірленушіге көмектесу міндетті түрде агрессормен тікелей қақтығысуды білдірмейтінін түсіну маңызды.

Мұндай білім алушылармен жұмыс өте сақ әрі қолдаушы түрде жүргізілуі тиіс. Олардан бірден батылдық көрсетуді немесе топқа қарсы ашық сөйлеуді талап етудің қажеті жоқ. Қолынан келетін көмек тәсілдерін көр-

сету маңызды: ересек адамға хабарлау, эпизодтан кейін жәбірленушіні қолдау, мазаққа қатыспау, қасына отыру, ортақ іске қосу, болып жатқан жағдаймен келіспейтін басқа балалармен бірігу [9, 10].

5-тип. Белсенді қорғаушылар

Белсенді қорғаушылар - қудалаумен тек іштей келіспей қоймай, нақты әрекетке көшетін білім алушылар. Олар мазақты тоқтатуы, келіспейтінін білдіруі, жәбірленушіге қолдау көрсетуі, ересек адамға жүгінуі, зардап шеккен баланың қасына отыруы

немесе оған шиеленісті жағдайдан шығуға көмектесуі мүмкін [4, 6].

Олардың рөлі ерекше маңызды, өйткені белсенді қорғаушы топтық динамиканы өзгертеді. Ол жәбірленушіге оның жалғыз емес екенін, ал сыныпқа болып жатқан жағдайдың норма емес екенін көрсетеді. Тіпті бір ғана осындай бала агрессордағы жазасыздық сезімін әлсіретіп, басқа бақылаушыларға анағұрлым жауапты позицияның үлгісін көрсете алады.

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГҚА

Белсенді қорғаушы да қолдауды қажет етеді

Нені есте сақтау маңызды

Мұндай оқушыны «өзін-өзі бәрін шеше алатын мықты бала» деп қабылдауға болмайды.

Араласудан кейін не болуы мүмкін

Араласқаннан кейін ол мазаққа, қысымға немесе оқшаулауға тап болуы мүмкін.

Негізгі бағдар

Оның әрекетін атап өту ғана емес, қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ету де маңызды. Белсенді қорғаушы топпен жалғыз қалмауы тиіс.

Ересектің қолдауы басқаларды қорғауға дайындықты сақтауға және эмоциялық қажудың алдын алуға көмектеседі.

Сонымен бірге белсенді қорғаушыларды «онсыз да мықты» балалар ретінде қабылдауға болмайды. Олар да қорқыныш, мазасыздық сезінуі, топ тарапынан қарсы қысымнан немесе мазақтан қорқуы мүмкін. Кейде дәл қорғаушының өзі жаңа нысанаға айналады, әсіресе ересектер оның әрекетін байқамаса және араласқаннан кейін оны қолдамаса [12, 13].

Педагог-психологтың міндеті - мұндай балаларды сыныптың тұрақты «ресурсы» ретінде пайдалану емес, олардың қауіпсіздігі мен ішкі тірегін нығайту. Олардың ұстанымының маңыздылығын мойындау, қарсы агрессия қаупін төмендету, жалғыз әрекет етпеуге көмектесу және эмоциялық қажусыз басқаларды қорғауға дайындығын сақтауға қолдау көрсету маңызды [1, 16].

Осылайша, буллинг жағдайындағы бақылаушылар бейтарап фон болып саналмайды. Олардың реакциялары жағдайдың дамуына әртүрлі әсер етуі мүмкін: біреулері жәбірлеуді күшейтеді, екіншілері болып жатқан жағдайды үнсіз ақтайды, үшіншілері таңдау жасаудан қашады, ал балалардың бір бөлігі қолдау көрсету және топтық норманы өзгерту ресурсына айналуға дайын болады.

Педагог-психолог үшін бақылаушылардың жай ғана бар екенін емес, олардың нақты позициясын көру маңызды. Ілесушілер мен енжар қолдаушылар буллингті тікелей немесе жанама түрде қолдайды. Бейтарап бақылаушыларды көбіне қорқыныш пен сенімсіздік ұстап тұрады. Әлеуетті қорғаушылар іштей жәбірленуші жағында болады, бірақ тірекке және қауіпсіз әрекет ету тәсілдеріне мұқтаж. Белсенді қорғаушылар жағдайға ықпал ете алады, алайда олардың өздері де ересектердің қолдауын қажет етеді.

Бақылаушылармен жұмыс назарды жекелеген қатысушылардан топтық динамикаға ауыстыруға мүмкіндік береді. Дәл сынып позициясының өзгеруі буллингті әлсіретуге көмектеседі: агрессор бұрынғыдай мақұлдау ала алмайды, жәбірленуші жалғыз емес екенін сезінеді, ал білім алушылар қысым жағдайында анағұрлым жауапты әрі қауіпсіз мінез-құлық тәжірибесін меңгереді.

7-КЕСТЕ. БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІН ТАНУ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАР

Бақылаушының типі	Қалай тануға болады?	Педагог-психолог үшін бастапқы бағдар
Еріп жүрушілер	Күледі, мазақтауды жалғастырады, лақап аттарды қайталайды, қауесет таратады, бастамашының әрекеттеріне қосылады.	Балаға оның күлкісі, қайталауы және қолдауы буллингті күшейтетінін көрсету; топтың соңынан автоматты түрде ермеу қабілетін дамыту.

Енжар қолдаушылар	Ашық түрде қатыспауы мүмкін, бірақ болып жатқан жағдайды ақтайды: «өзі кінәлі», «бұл жай ғана әзіл», «онымен әрдайым қиын».	Буллингті ақтайтын ұстанымдармен және жасырын себептермен жұмыс жүргізу, эмпатияны және жеке адамгершілік ұстанымды дамыту.
Бейтарап бақылаушылар	Агрессорды қолдамайды, бірақ жәбірленушіге де көмектеспейді: үнсіз қалады, шетке кетеді, байқамағандай кейіп танытады.	Араласудан қорқуды азайту және қолдаудың қауіпсіз тәсілдерін көрсету: ересек адамға хабарлау, күлмеу, оқиғадан кейін қолдау көрсету.
Әлеуетті қорғаушылар	Жәбірленушіге жанашырлық танытады, іштей буллингпен келіспейді, бірақ ашық әрекет етуге қорқады.	Олардың ұстанымын қолдау, қолынан келетін көмек тәсілдерін көрсету және болып жатқан жағдаймен келіспейтін басқа балалармен біріктіру.
Белсенді қорғаушылар	Мазақтауды тоқтатады, келіспейтінін білдіреді, жәбірленушіні қолдайды, ересектерге жүгінеді.	Олардың ұстанымының маңыздылығын мойындау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету және топ тарапынан ықтимал қысыммен жалғыз қалдырмау.

2.5 АГРЕССИВТІ-ВИКТИМДІ ТИП БУЛЛИНГКЕ ҚАТЫСУДЫҢ ЕРЕКШЕ ТҮРІ РЕТІНДЕ

Буллингке қатысушылардың негізгі рөлдерімен қатар, педагог-психолог тәжірибесінде агрессорға да, жәбірленушіге де, бақылаушыларға да толық жатқызуға болмайтын ерекше тип кездеседі. Бұл жерде агрессивті-виктимді тип туралы сөз болып отыр. Оны жеке қарастырған орынды, өйткені мұндай жағдайда бірден екі ұстанымның белгілері үйлеседі: бір жағынан, мұндай білім алушының өзі қысымға, мазақтауға, шеттетуге немесе қабылдамауға ұшырауы мүмкін, екінші жағынан – басқа бала-

ларға, әсіресе әлсіздеу немесе шабуыл жасауға «қолжетімді» деп қабылдатындарға қатысты агрессия көрсетуі мүмкін [12, 17].

Дәл осы екіжақтылық агрессивті-виктимді типті түсіну мен сүйемелдеудегі ең күрделі түрлердің біріне айналдырады. Сырттай мұндай бала көбіне «қиын», жанжалшыл, ашуланшақ, арандатушы әсер қалдырады. Ол дөрекі сөйлеуі, қатты жауап беруі, төбелеске араласуы, өзі сөзбен немесе физикалық түрде шабуыл жасауы мүмкін. Сондықтан ересектер көбіне ең алдымен оның агрессиясын байқап, дәл соған жауап береді: ескерту жасайды, жазалайды, оны проблемалы бала ретінде сипаттайды. Алайда ең маңызды нәрсе назардан тыс қалады: мұндай мінез-құлықтың артында оның өз осалдық тәжірибесі, жиналған қорлану, шеттетілу және қауіпсіздіктің болмауы тұруы мүмкін [8, 11].

Агрессивті-виктимді тип бірден қалыптаспайды. Көп жағдайда бала алдымен жәбірленуші позициясында болады, бірақ дер кезінде қорғаныс пен қолдау алмайды. Біртіндеп оның санасында әлем күш қағидасы бойынша құрылған, ал қорғанудың жалғыз жолы – шабуыл жасау деген түсінік орнығады. Нәтижесінде агрессия әдеттегі мағынадағы үстемдік ету тәсілі емес, өмір сүру, өзін-өзі қорғау және жаңа ауыртпалықтың алдын алу тәсіліне айналады. Мұндай білім алушы «бірінші болып соқпасаң, сені соғады; қатты жауап бермесең, сені қайтадан қорлайды» деген ойды меңгергендей болады.

Сонымен қатар оның агрессиясы оны шын мәнінде күшті етпейді. Сырттай ол батыл, «тіккенекті» және қатқыл бала сияқты әсер қалдырғанымен, іштей көбіне өте осал болып қала береді. Ол мазақтауға ауыр қабыл-

ШАТАСТЫРМАУ

Агрессивті-виктимді тип — жай ғана «қиын бала» емес

1-қате

Тек агрессияны көріп, тек жазалаумен шектелу.

2-қате

Тек қиналысын көріп, баланың басқаларға келтіретін зиянын елемей.

Негізгі бағдар

Екі жағын қатар ұстау маңызды: баланы қысымнан қорғау және оның агрессивті жауап беру тәсілдерін жүйелі түрде тоқтату.

Агрессивті-виктимді типте осалдық пен агрессия қатар жүреді, сондықтан ересектің ұстанымы ерекше дәл болуы қажет.

дауы, шеттетілуді қатты уайымдауы, сәтсіздікті қиын көтеруі, күмәншіл, ширыққан, өкпешіл болуы мүмкін. Оның реакциялары жиі қайшылықты болады: бүгін ол өзі шабуыл жасаса, ертең өзі шеттетілетін, мазаққа ұшырайтын немесе өзгелер одан қашқақтайтын баланың орнында болуы мүмкін. Сондықтан бұл типті тек «жаман мінез-құлыққа» немесе тек виктимділікке ғана жатқызуға болмайды. Мұнда екі қырды да қатар көре білу маңызды [4, 13].

Педагог-психолог үшін ерекше қиындық агрессивті-виктимді баланың ересектер тарапынан әрдайым біржақты жанашырлық тудыра бермеуінде. Ол ашуландыруы, арандатуы, шекараны бұзуы мүмкін, сондықтан оған деген кәсіби сезімталдықты жоғалтып, оны тек мәселенің көзі ретінде қабылдау қаупі туындайды. Алайда дәл осындай жағдайларда ахуалға күрделі әрі жан-жақты көзқарасты сақтау ерекше маңызды. Егер педагог-психолог тек агрессияны көрсе, ол тек сыртқы көріністермен ғана жұмыс істеп, ішкі жарақаттануды назардан тыс қалдырады. Ал егер тек қана оның қиналуын көрсе, мұндай баланың басқаларға келтіретін зиянын жете бағаламауы мүмкін [1, 10].

Үстемді буллерден айырмашылығы, агрессивті-виктимді тип билікті тұрақты түрде ұстап тұруға және топты басқаруға ұмтылмайды. Пассивті жәбірленушіден айырмашылығы, ол үнсіздікке кетпейді және тек дәрменсіз позицияда қалып қоймайды. Оның мінез-құлқы неғұрлым ретсіз, ширыққан және қайшылықты болады. Ол бір мезгілде қорғанысқа мұқтаж болуы да, айналасындағылар үшін қауіпті болуы да мүмкін. Сондықтан онымен жұмыс ересек адамның ерекше дәлдігін, жүйелілігін және өте салмақты ұстанымын талап етеді [5, 9].

8-КЕСТЕ. АГРЕССИВТІ-ВИКТИМДІ ТИПТІ ТАНУ БОЙЫНША ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАР

Нені байқау маңызды?	Бұл қалай көрінеді?
Буллинг жағдайындағы орны	Бала бір мезгілде буллинктің объектісі болуы және өзі де басқа балаларға қатысты агрессия көрсетуі мүмкін.
Типтік мінез-құлқы	Өткір жауап береді, қақтығыстарға түседі, балағаттауы, төбелесуі, арандатуы мүмкін, сонымен қатар өзі де шеттетілуі, мазаққа ұшырауы немесе оқшаулануы мүмкін.
Мүмкін себептері мен механизмдері	Жиналған осалдық, қысым тәжірибесі, қауіпсіз қорғаныстың болмауы, ересектерге сенімсіздік, «бірінші болып соққы беру керек» деген ұстаным.
Қате бағалаудың негізгі қаупі	Баланың өз жарақаттануын байқамай, тек агрессияны көру және жазалау; немесе тек қиналуын көріп, оның басқаларға келтіретін зиянын елемей.
Жұмыстағы бастапқы бағдар	Алдымен баланың өзіне жасалып жатқан қысымды тоқтату, содан кейін оған ашуын білдіруді, жеке шекарасын қорғауды және қақтығыстарды шабуылсыз шешуді жүйелі түрде үйрету.

Жоғарыда сипатталған буллингке қатысушылардың типтері мінез-құлық мотивтерін түсінуге және түзету жұмысын дұрыс құруға көмектеседі. Алайда баланың мінез-құлқы тереңірек психофизиологиялық себептермен байланысты болып, тек педагогикалық емес, клиникалық диагностиканы да қажет ететін жағдайлар кездеседі.

Осылайша, буллингке қатысушылардың психологиялық портреттерін түсіну сүйемелдеу, профилактика және түзету жұмыстарының неғұрлым нақты тактикасын таңдауға негіз қалыптастырады. Бұл мәселелер келесі тарауда қарастырылады.

3-ТАРАУ. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ

3.1 БУЛЛИНГ КӨРІНІСТЕРІН ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ РӨЛДЕРІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ЖҰМЫС ТАКТИКАСЫ МЕН ФОРМАЛАРЫН ТАҢДАУ

Буллинг жағдайындағы педагог-психологтың практикалық жұмысы балаларды «агрессор», «жәбірленуші», «бақылаушы» деп рөлдерге тез бөліп қоюдан басталмайды. Нақты мектеп жағдайында бәрі әдетте әлдеқайда күрделірек болады. Бір бала сырттай қатал әрі жанжалшыл болып көрінуі мүмкін, бірақ бұл қаталдықтың артында мазасыздық, шеттетілу тәжірибесі немесе өзі әлсіз болып қалудан қорқу жатуы ықтимал. Ал басқа бала, керісінше, сырттай сабырлы әрі жағдайы жақсы сияқты көрінеді, бірақ дәл соның айналасында үнемі қауесет, шеттету, мазақтау және жасырын қысым туындап отырады. Сынып ашық түрде шабуыл жасамауы мүмкін, бірақ болып жатқан жағдайды күлкімен, үнсіздікпен немесе үйреншікті «біз жай ғана қалжыңдадық» деген сөздермен қолдауы ықтимал [8, 10].

Сондықтан педагог-психологтың алғашқы қадамы – дайын іс-шараны таңдау емес, жағдайды нақты *не ұстап тұрғанын түсіну*. Қысымды кім бастайды? Оны кім күшейтеді? Кім қорқыныштан үнсіз қалады? Кім дәл қазір қорғауға мұқтаж? Қандай ересектер жағдайға қатысып отыр және олар өз реакцияларымен оны күшейтіп отырған жоқ па? Тек осындай талдаудан кейін ғана формалды емес, мәні бойынша жұмыс істейтін сүйемелдеу тактикасын таңдауға болады [4, 6].

Тактика шаблон бойынша құрылмауы тиіс. Егер оның қандай міндетті шешетіні түсініксіз болса, барлық қатысушылармен бірдей әңгіме жүргізу жағдайды сирек өзгертеді. Бір жағдайда ең алдымен баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеті тұрса, екінші жағдайда – агрессияны топтық қолдауды тоқтату, үшінші жағдайда – бастамашының мінез-құлқын түзету, төртінші жағдайда – ересектердің әрекеттерін келісу маңызды болуы мүмкін. Педагог-психолог жақын арадағы міндетті неғұрлым нақты анықтаса, формалды әрекеттер қаупі соғұрлым азайып, жағдайдың шынайы өзгеру ықтималдығы артады [7, 11].

Тактиканы таңдауда бір ғана белгіге емес, бір мезгілде бірнеше бағдарға сүйену маңызды: білім алушының рөлі, көріністердің сипаты, мінез-құлықтың қызметі, баланың жағдайы, қауіп деңгейі, сыныптың ұстанымы және ересектер әрекетінің үйлесімділігі. Бұл бағдарлар «кім кінәлі?» деген сұрақта тоқтап қалмай, неғұрлым тиімді сұраққа көшуге көмектеседі: *қысым тоқтап, басқа түрде қайта оралмауы үшін нені өзгерту қажет?* [12, 13].

ЖАҒДАЙДЫ ТАЛДАУДАН ЖАҚЫН АРАДАҒЫ МІНДЕТТІ ТАҢДАУҒА КӨШУ

Мектеп тәжірибесінде жиі кездесетін қателіктердің бірі – бірден іс-шарадан бастау: әңгіме өткізу, сынып сағатын ұйымдастыру, ата-аналарды шақыру, сынып жетекшісіне тапсырма беру. Сырттай бұл белсенді жұмыс сияқты көрінеді, бірақ ол әрдайым буллингтің нақты механизмін қамти бермейді. Егер буллингті топ ұстап тұрса, бір ғана жеке әңгіме жеткіліксіз болады. Егер бала мазасыздық пен қауіпсіздіктің жоқтығын сезінсе, жалпы сыныптық әңгімеден бастау ерте болуы мүмкін. Егер ересектер әртүрлі әрекет етсе, психологтың сауатты жұмысының өзі тез арада тірегінен айырылады [5, 9].

Сондықтан жұмыс формасын таңдаудың алдында жақын арадағы міндетті анықтау маңызды. Барлық міндет бір уақытта шешіле бермейді. Кейде алдымен жалғасып жатқан қысымды тоқтату, содан кейін баланы қолдау, кейін сыныппен жұмыс істеу және тек содан кейін ғана неғұрлым ұзақ мерзімді түзету жұмысына көшу қажет болады. Басқа жағдайда алғашқы қадам ересектердің ұстанымын келісу болып табылады, өйткені дәл олардың әрекеттерінің үйлеспеуі шиеленісті күшейтіп, көмекті жүйесіз етеді [1, 10].

Мұндай тәсіл педагог-психологқа бейберекет емес, жүйелі түрде әрекет етуге мүмкіндік береді: алдымен жағдайдың құрылымын түсіну, содан кейін мәселені ұстап тұрған негізгі буынды анықтау және тек содан кейін ғана жұмыс формасын таңдау.

9-КЕСТЕ. СҮЙЕМЕЛДЕУ ТАКТИКАСЫН ТАҢДАУДЫҢ АЛТЫ ҚАДАМЫ.

Қадам	Педагог-психолог нені нақтылайды?	Практикалық сұрақ
1. Баланың жағдайдағы рөлі	Қысымды кім бастайды, кім осал позицияда, кім қолдайды, кім үнсіз қалады, кім көмек ресурсына айнала алады.	Қысымды кім бастайды, кім осал позицияда, кім қолдайды, кім үнсіз қалады, кім көмек ресурсына айнала алады.
2. Көріністердің сипаты	Қысым ашық па әлде жасырын ба, тікелей ме әлде жанама ма, сырттай бір реттік көріне ме әлде мәні бойынша қайталана ма.	Қысым ашық па әлде жасырын ба, тікелей ме әлде жанама ма, сырттай бір реттік көріне ме әлде мәні бойынша қайталана ма.
3. Мінез-құлықтың қызметі	Мінез-құлықтың артында не тұр: билікке ұмтылу, мазасыздық, қорғану, импульсивтілік, топқа тәуелділік, мәртебені сақтау.	Мінез-құлықтың артында не тұр: билікке ұмтылу, мазасыздық, қорғану, импульсивтілік, топқа тәуелділік, мәртебені сақтау.

4. Баланың жағдайы және қауіп деңгейі	Қорқыныш, мектептен қашқақтау, мазасыздық, агрессия, оқшаулану, ересектерге сенімсіздік, қауіпсіздіктің жоқтығын сезіну бар ма.	Қорқыныш, мектептен қашқақтау, мазасыздық, агрессия, оқшаулану, ересектерге сенімсіздік, қауіпсіздіктің жоқтығын сезіну бар ма.
5. Сыныптың ұстанымы	Сынып буллингті күшейтіп отыр ма, үнсіз қала ма, болып жатқан жағдайды ақтай ма, араласудан қорқа ма немесе өзгеріс ресурсына айнала ала ма.	Сынып буллингті күшейтіп отыр ма, үнсіз қала ма, болып жатқан жағдайды ақтай ма, араласудан қорқа ма немесе өзгеріс ресурсына айнала ала ма.
6. Ересектердің ұстанымы	Педагогтер, ата-аналар, әкімшілік арасында бірыңғай ұстаным бар ма, әлде бала қарама-қайшы сигналдар алып отыр ма.	Педагогтер, ата-аналар, әкімшілік арасында бірыңғай ұстаным бар ма, әлде бала қарама-қайшы сигналдар алып отыр ма.

Осы алты қадамнан кейін педагог-психологқа тек жұмыс формасын ғана емес, ең алғашқы жұмыс міндетін анықтау жеңілірек болады. Бір жағдайда бұл – қысымды тоқтату, екінші жағдайда – баланы қолдау, үшінші жағдайда – сыныппен жұмыс, төртінші жағдайда – ересектердің әрекетін келісу болуы мүмкін. Сондықтан тактиканы таңдау іс-шарадан емес, жағдайды қандай буын ұстап тұрғанын түсінуден басталуы тиіс.

Педагог-психологтың келесі қадамы – бірден жұмыс формасын таңдау емес, алдымен жақын арадағы міндетті анықтау. Сүйемелдеудің нақты әрі шын мәнінде тиімді болуы осыған байланысты.

10-КЕСТЕ. СҮЙЕМЕЛДЕУДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМЫН ТАҢДАУ КАРТАСЫ

Жағдайда не байқалады?	Тактика үшін бұл нені білдіреді?	Педагог-психологтың алғашқы қадамы
Бала сыныпқа баруға қорқады, мектептен қашқақтайды, мазасыз немесе жабырқау болып көрінеді.	Бірінші орында қауіпсіздік пен эмоционалдық қолдау тұрады.	Балаға тірек болуды қамтамасыз ету, сынып жетекшісі мен ата-аналарды қосу, қайталама қысымның алдын алу.
Қысым ашық түрде жалғасуда: мазақтау, қорлау, шеттету, қорқыту, арандату.	Зиян жалғасып жатқан кезде жалпы әңгімелерден бастауға болмайды.	Қысымды тоқтату, шекараларды белгілеу, жағдайға ықпал ете алатын ересектерді тарту.

Сынып күледі, үнсіз қалады, бастамашыны қолдайды немесе ештеңе болып жатқан жоқ сияқты кейіп танытады.	Буллинг топтық реакция арқылы сақталып отыр.	Сыныппен және бақылаушылармен жұмысты жоспарлау, жекелеген балалармен әңгімелесумен ғана шектелмеу.
Бастамашының топтағы мәртебесі немесе ықпалы жоғары.	Агрессия билікті ұстап тұру тәсілі болуы мүмкін.	Шекаралармен, жауапкершілікпен және топ тарапынан қолдауды азайтумен жұмыс жүргізу.
Жағдай қайшылықты көрінеді: шағымдар бар, бірақ нақты фактілер түсініксіз.	Баланың уайымын мәнсіздендірмей, жағдайды мұқият тексеру қажет.	Әртүрлі дереккөздерден ақпарат жинау, динамиканы бақылау, жапсырма беруге асықпау.
Ересектер әртүрлі әрекет етеді: біреулері алаңдайды, басқалары жағдайды мәнсіздендіреді, үшіншілері кінәлайды.	Бірыңғай ұстаным болмаса, көмек үзік-үзік сипатта болады.	Педагогтердің, ата-аналардың және әкімшіліктің әрекеттерін келісу, жауапкершілік аймақтарын анықтау.
Айқын қауіптер бар: күшті дезадаптация, жағдайының күрт нашарлауы, жоғары агрессия.	Мектепішілік ресурстар жеткіліксіз болуы мүмкін.	Мектептегі сүйемелдеуді үзбей, әкімшілік пен басқа мамандарды тарту мүмкіндігін қарастыру.

ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАР

Жұмысты іс-шарадан емес, жақын арадағы міндеттен бастау қажет. Педагог-психолог алдымен мына сұраққа жауап беруі маңызды: *дәл қазір ең маңыздысы не?*

- жалғасып жатқан қысымды тоқтату;
- балада қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ету;
- мазасыздық пен эмоционалдық шиеленісті төмендету;
- бастамашының ықпалын шектеу;
- бақылаушылардың реакциясын өзгерту;
- ересектердің әрекетін келісу;
- белгілер қайшылықты болса, жағдайды нақтылау;
- мектепішілік ресурстар жеткіліксіз болса, көмек көрсету бағытын кеңейту.

Жұмыс формасы тек осыдан кейін ғана таңдалады. Сонда әңгімелесу, сыныппен жұмыс, ата-аналармен кездесу немесе әкімшілікті тарту «есеп үшін» жасалатын жеке әрекеттер емес, түсінікті сүйемелдеу желісінің бір бөлігіне айналады.

ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒДАР

Істі іс-шарадан емес, ең жақын міндеттен бастаған жөн

1

1. Жағдай туралы белгі

2

2. Жағдайды талдау

- баланың рөлі
- көріністердің сипаты
- баланың жағдайы
- сыныптың ұстанымы
- ересектердің ұстанымы

3

3. Ең жақын міндет

- қысымды тоқтату
- қауіпсіздікті қамтамасыз ету
- бақылаушылардың әрекетін өзгерту
- ересектердің әрекетін келісу

4

4. Жұмыс формасы

- жеке әңгіме
- сыныппен жұмыс
- ата-аналармен кездесу
- әкімшілікті қосу

5

5. Динамиканы бақылау

Негізгі бағдар: жұмыс формасы міндетке сай болуы керек, оны алмастырмауы тиіс.

11-КЕСТЕ. ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ РӨЛІН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, СҮЙЕМЕЛДЕУ ТАКТИКАСЫН ТАҢДАУ КАРТАСЫ

Қатысушы немесе топ	Жағдайды не ұстап тұруы мүмкін	Педагог-психологтың жақын арадағы міндеті	Жұмыс формалары	Неден аулақ болу маңызды
Буллинг бастамашысы	Билікке ұмтылу, мазасыздық, импульсивтілік, топқа тәуелділік, мәртебені сақтауға ұмтылу.	Қысымды тоқтату, шекараларды белгілеу және агрессивті мінез-құлық қандай қызмет атқаратынын түсіну.	Жеке жұмыс, нақты эпизодтарды талдау, ересектердің ұстанымын келісу, қажет болған жағдайда сыныппен жұмыс жүргізу.	Тек жазалау, ақыл айту немесе себептерін талдамай, «жақсы мінез-құлық туралы» әңгіме жүргізумен шектелу.
Жәбірленуші позициясындағы бала	Қорқыныш, оқшаулану, ересектерге сүйенудің төмендігі, жеке шекараны қорғаудағы қиындықтар, бекіген осал позиция.	Қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мазасыздықты төмендету, тірек сезімін қалпына келтіру және екінші реттік жарақаттануға жол бермеу.	Жеке қолдау, ата-аналармен және педагогтермен жұмыс, сыныптағы жағдайды өзгерту.	Буллинг тоқтатылмай тұрып, «өзіңді қорғауды үйрен» деген сипаттағы қысым жасау.
Бақылаушылар	Қүлкі, үнсіз келісім, араласудан қорқу, топқа тәуелділік, көмектесудің түсінікті тәсілдерінің болмауы.	Топтық реакцияны өзгерту және буллингті қолдауды азайту.	Сыныппен жұмыс, бақылаушылардың рөлін талқылау, қолдаудың қауіпсіз тәсілдерін дамыту.	Бақылаушыларды жағдайға қатысы жоқ деп санау немесе олардан батырлық деңгейіндегі араласуды талап ету.

Агрессивті-виктимді тип	Осалдық пен агрессияның қатар жүруі, шеттетілу тәжірибесі, сенімсіздік, өзін-өзі реттеудегі қиындықтар, алдын ала қорғану.	Баланы қысымнан қорғаумен қатар, оның агрессивті жауап беру тәсілдерін тоқтату.	Жеке сүйемелдеу, педагогтермен және ата-аналармен жұмыс, топтық динамиканы бақылау.	Тек агрессорды немесе тек жәбірленушіні ғана көру, «қиын бала» деген жапсырманы бекітіп қою.
Сынып орта ретінде	Мазақтауды қалыпты нәрсе ретінде қабылдау, келесі нысанаға айнарудан қорқу, агрессивті көшбасшылықтың тартымдылығы, жасырын шеттету.	Топтық норманы өзгерту және буллингті қолдауды әлеуметтік тұрғыдан қолайсыз ету.	Сыныппен жұмыс, қорғаушы ұстанымдарды нығайту, қауіпсіз өзара әрекеттесу ережелерін дамыту.	Нақты қатысушыларды бүкіл сыныптың алдында жария түрде талқылау.
Жағдай төңірегіндегі ересектер	Үйлестірілмеген реакциялар, мәселені мәнсіздендіру, өзара кінәлау, формалды тәсіл.	Әрекеттердің бірыңғай бағытын келісу және жауапкершілікті бөлу.	Жұмыс кездесулері, педагогтер мен ата-аналарға консультация беру, қажет болған жағдайда әкімшілікті тарту.	Нақты міндеттерсіз барлық ересектерді бейберекет тарту.

Бұл карта буллингпен жұмыс тек бір қатысушыға ғана бағытталмауы тиіс екенін жылдам көруге көмектеседі. Жағдай сырттай бастамашының әрекеттерінен басталғандай көрінсе де, ол сыныптың ықпалы, ересектердің реакциясы немесе осал позицияда қалған баланың қорғалмауы есебінен сақталуы мүмкін.

ЖАҒДАЙДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ

Жұмыс формасы маманның үйреншікті дағдысына емес, жағдайдың өз құрылымына сәйкес келуі тиіс. Кейде жеке әңгіме қажет болады, кейде бірнеше кездесуден тұратын жұмыс, кейде сыныппен жұмыс, кейде ересектердің әрекетін келісу қажет, ал күрделі жағдайларда бірнеше бағытты қатар қолдану керек болады. Қате жұмыс формасы автоматты түрде таңдалған кезде туындайды: «жәбірленушімен сөйлесу», «агрессормен әңгіме өткізу», «сыныпқа профилактикалық әңгіме жүргізу». Буллинг жағдайында бұл көбіне жеткіліксіз болады [8, 10].

Жеке жұмыс баланың уайымдарын түсіну, мазасыздықты төмендету, ішкі тірегін қолдау, өзін-өзі реттеуді дамыту немесе өз мінез-құлқын түсінуге көмектесу қажет болған кезде маңызды. Бірақ ол сыныпты орта ретінде өзгертпейді. Сыныппен жұмыс буллинг топтық реакция, үнсіздік, қорқыныш немесе агрессивті көшбасшылықтың тартымдылығы арқылы қолдау тапқан жағдайда қажет. Ересектерге консультация беру педагогтер мен ата-аналар үйлесімсіз әрекет еткенде немесе өздері қаламаса да, шиеленісті күшейтіп отырған жағдайларда қажет [5, 6].

Диагностикалық сүйемелдеу жағдай бірмәнді болмаған кезде, қарама-қайшы сигналдар, қысымның жасырын түрлері немесе рөлдік құрылымның анық еместігі байқалған жағдайда қажет. Сонымен бірге диагностика көмек көрсетуді кейінге қалдырмауы тиіс. Егер бала қазірдің өзінде қауіпсіз емес жағдайда болса, алдымен қауіп деңгейін төмендету, содан кейін ғана жағдайды тереңірек нақтылау маңызды [12, 13].

12-КЕСТЕ. БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ

Жұмыс формасы	Қай кезде әсіресе орынды / мақсатқа сай болады?	Негізгі міндет	Шектеулері мен тәуекелдері
Жеке әңгімелесу	Бастапқы кезеңде, баланы тыңдау, жағдайды нақтылау және шиеленісті төмендету маңызды болған кезде.	Байланыс орнату, баланың уайымдарын түсіну, жақын арадағы қадамды анықтау.	Тұрақты буллинг жағдайында жалғыз шара ретінде жеткіліксіз.

Жеке кездесулер сериясы	Айқын мазасыздық, осалдық, агрессия, өзін-өзі реттеудегі қиындықтар немесе бекіген рөл байқалған кезде.	Баланың жағдайымен, мінез-құлқымен, өзін-өзі бағалауымен, шекараларымен және жауап беру тәсілдерімен неғұрлым терең жұмыс жүргізу.	Ортамен жұмыс жүргізілмесе, тұрақты нәтиже бермеуі мүмкін.
Диагностикалық сүйемелдеу	Жағдай бірімәнді болмаған, қысымның жасырын түрлері немесе қарама-қайшы сигналдар болған кезде.	Қарым-қатынас құрылымын, қатысушылардың рөлдерін, қауіп факторлары мен ресурстарды нақтылау.	Қажетті араласуды кейінге қалдырмауы тиіс.
Шағын топпен жұмыс	Қарым-қатынас, өзін-өзі реттеу, сенімділік, топтық қысымға төзімділік дағдыларын дамыту қажет болған кезде.	Нақты дағдыларды неғұрлым қауіпсіз форматта қалыптастыру.	Топ құрамы дұрыс таңдалмесе, шиеленісті күшейтуі мүмкін.
Сыныппен жұмыс	Буллинг топтық норма, үнсіздік, күлкі, шеттету немесе араласудан қорқу арқылы қолдау тапқан кезде.	Топтың реакциясын өзгерту, агрессияны қолдауды азайту, қорғаушы ұстанымдарды нығайту.	Нақты қатысушыларды көпшілік алдында талқылауға айналмауы тиіс.
Педагогтер мен ата-аналарға консультация беру	Ересектердің реакциялары қарама-қайшы, айыптаушы, формалды немесе жеткілікті түрде жүйелі болмаған кезде.	Көмек көрсетудің ортақ бағытын келісу және әрекеттерді бөлу.	Нақты мазмұнсыз берілген формалды кеңестер жағдайды өзгертпейді.
Әкімшілік пен басқа мамандарды тарту	Қайталану, жағдайдың ушығу қаупі, айқын қолайсыздық немесе мектеп ресурстарының жеткіліксіздігі болған кезде.	Ұйымдастырушылық қолдауды қамтамасыз ету және көмек көрсету бағытын кеңейту.	Мәселені жай ғана «әрі қарай басқаға тапсыру» тәсілі ретінде қолдануға болмайды.

Көп жағдайда бір ғана жұмыс формасы емес, олардың үйлесімі тиімді болады. Жеке жұмыс балаға ішкі тірегін қалпына келтіруге және неғұрлым қауіпсіз жауап беру тәсілдерін меңгеруге көмектеседі, сыныппен жұмыс ортаны өзгертеді, ал ересектермен өзара әрекеттесу көмектің тұрақты болуын қамтамасыз етеді. Сондықтан мәселе жеке немесе топтық жұмысты таңдауда емес, қай деңгей бірінші кезекте, ал қайсысы қолдаушы деңгей болуы керектігін анықтауда [4, 8].

Буллинг жағдайында тактиканы таңдау мәселені нақты не ұстап тұрғанын талдаудан басталады: бастамашының мінез-құлқы ма, баланың осалдығы ма, бақылаушылардың реакциясы ма, топтық норма ма немесе ересектер әрекетінің үйлеспейуі ме. Педагог-психолог жақын арадағы міндетті неғұрлым дәл анықтаса, көмек те соғұрлым атаулы әрі мақсатты болады.

Практикалық жұмыс бір ғана әңгімемен, бір сынып сағатымен немесе ата-аналармен бір кездесумен шектелмеуі тиіс. Буллинг жеке сүйемелдеуді, сыныппен жұмысты және ересектер әрекетін келісуді қатар қолдануды талап етеді. Дәл осындай логика бір реттік әрекет етуден жүйелі көмек көрсетуге көшуге мүмкіндік береді.

Келесі қадам – білім беру процесіне қатысушылармен: педагогтермен, ата-аналармен, сыныппен, әкімшілікпен және басқа мамандармен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру. Оларсыз буллинг жағдайын сүйемелдеу тұрақты бола алмайды.

3.2 БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ҚАТЫСУШЫЛАРМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ

Буллинг жағдайы тек педагог-психологтың кабинетінде ғана шешілмейді. Жеке әңгімелесу жақсы өткеннің өзінде, бала қайтадан сыныпқа, құрдастарының, педагогтердің, ата-аналардың және сол жағдай туындаған немесе бекіген ортаға оралады. Сондықтан буллингі сүйемелдеу әрдайым бір маманның оқшау жұмысын емес, бірнеше ересектің өзара әрекеттесуін талап етеді [1, 4].

Сонымен қатар мынаны түсіну маңызды: өзара әрекеттесу барлық ересектер бірдей әрекет етеді дегенді білдірмейді. Педагог-психологтың, сынып жетекшісінің, әкімшіліктің, ата-аналардың және басқа мамандардың жауапкершілік аймақтары әртүрлі. Егер бұл аймақтар анықталмаса, көмек тез арада бытыраңқы сипатқа ие болады: психолог әңгімелесу жүргізеді, педагог «қалай болса солай» бақылайды, ата-аналар дереу жазалауды талап етеді, әкімшілік нәтиже күтеді, ал бала тұрақты қорғанысты сезінбейді [6, 10].

Мұндай жағдайда педагог-психологтың міндеті – барлық жұмысты өз мойнына алу емес, түсінікті сүйемелдеу жүйесін құру. Баланы күн сайын кім көретінін, ұйымдастырушылық шараларды кім қамтамасыз ете алатынын, баланың жағдайымен кім жұмыс істейтінін, отбасымен кім өзара әрекеттесетінін, сыныптағы динамиканы кім қадағалайтынын және қауіп күшейген жағдайда кім қосылатынын анықтау қажет [8, 13].

Бұл бөлімде өзара әрекеттесу білім беру процесіне қатысушыларды формалды түрде ақпараттандыру ретінде емес, көмек көрсетудің жұмыс

жүйесі ретінде қарастырылады. Оның мақсаты – ересектердің әрекеттері бір-біріне қайшы келмейтіндей, шиеленісті күшейтпейтіндей және баланы жағдаймен жалғыз қалдырмайтындай ету.

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ҮШІН

Ересектердің бірыңғай ұстанымы олардың барлығы бірдей әрекет етуі керек дегенді білдірмейді.

Буллинг жағдайында ересектердің ортақ бағытты ұстануы маңызды: буллингке жол берілмейді, баланың қауіпсіздігі басымдық болып табылады, жауапкершілік зардап шеккен балаға жүктелмейді, ал жұмыс тек жеке баламен ғана емес, топтық динамикамен де жүргізіледі.

Алайда бірыңғай ұстаным бірдей әрекеттерді білдірмейді. Педагог-психолог қатысушылардың жағдайы мен мінез-құлқын сүйемелдейді. Сынып жетекшісі сыныптың күнделікті динамикасын бақылайды. Әкімшілік ұйымдастырушылық шешімдерді қамтамасыз етеді. Ата-аналар баланы мектептен тыс жерде қолдайды. Мектеп ресурстары жеткіліксіз болған жағдайда басқа мамандар тартылады.

Негізгі бағдар: ересектер келісілген түрде әрекет етуі тиіс, бірақ әрқайсысы өз жауапкершілік аймағында жұмыс істеуі қажет.

**13-КЕСТЕ. БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫН СҮЙЕМЕЛДЕУДЕ
ЕРЕСЕКТЕРДІҢ ҚАТЫСУЫН БӨЛУ КАРТАСЫ**

Сүйемелдеуге қатысушы.	Негізгі рөлі	Не істеу маңызды?	Неден аулақ болу маңызды?
Педагог-психолог	Жағдайды талдау, қатысушыларды сүйемелдеу, тактиканы таңдау, психологиялық көмекті үйлестіру.	Рөлдік құрылымды нақтылау, балалардың жағдайын бағалау, жұмыс формаларын таңдау, динамиканы қадағалау.	Барлық жағдайды тек өз мойнына алу немесе бір ғана әңгімелесумен шектелу.
Сынып жетекшісі	Сыныпты күнделікті бақылау және қауіпсіз атмосфераны сақтау.	Балалардың мінез-құлқындағы өзгерістерді байқау, қайталанатын эпизодтарды тіркеу, ересектердің келісілген ұстанымын қолдау.	Жағдайды «жай ғана ұрыскеріске» теңеу немесе қатысушыларды сынып алдында жария түрде талқылау.
Пән мұғалімдері	Сабақтарда және оқу жағдайларында балалардың мінез-құлқын бақылау.	Қайталанатын белгілер туралы хабарлау, сабақ кезінде қорлау мен оқшаулауға жол бермеу, қарым-қатынастың бірыңғай ережелерін сақтау.	«Ұсақ» мазақтауды, сарказмды, топтық жұмыстан шеттетуді елемей.

Әкімшілік	Білім беру ортасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және ұйымдастырушылық қолдау көрсету.	Жағдай қайталанғанда, оның ушығу қаупі болғанда, ересектер арасында келіспеушілік туындағанда немесе басқарушылық шешімдер қажет болғанда қосылу.	Ұйымдастырушылық қолдаусыз барлық жұмысты тек педагог-психологқа жүктеу.
Жәбірленуші позициясындағы баланың ата-аналары	Баланы қолдау және мектеппен ынтымақтастық орнату.	Баланы тыңдау, оны кінәламау, маңызды өзгерістер туралы мектепке хабарлау, келісімдерді сақтау.	Баладан «өзің шеш» деп талап ету немесе мектеппен келіспей, тым қатаң әрекет ету.
Буллинг бастамашысының ата-аналары	Баланың мінез-құлқын өзгертуге қатысу және жауапкершілікті қабылдау.	Мәселені мойындау, рұқсат етілетін мінез-құлық шекараларын қолдау, мектеппен ынтымақтастық орнату.	Жағдайды толықтай жоққа шығару немесе баланың мінезіндегі қиындықтармен оның әрекетін ақтау.
Әлеуметтік педагог, медицина қызметкері және басқа мамандар	Қосымша қауіптер болған жағдайда көмекті кеңейту.	Отбасылық, әлеуметтік, мінез-құлықтық, эмоционалдық немесе өзге де қауіп факторлары болған жағдайда қосылу.	Мектептегі сүйемелдеуді бір реттік консультациямен алмастыру.

Бұл карта ересектердің қатысуын өзара айыптаусыз және бір маман бүкіл жағдайды шешуі тиіс деген күтсіз бөлуге көмектеседі. Маңыздысы – барлығын жай ғана «қосу» емес, әрбір ересектің не үшін тартылатынын және қандай міндет атқаратынын түсіну.

Зорлық-зомбылық, қысым көрсету, буллинг немесе кибербуллинг фактілері анықталған немесе оған күдік туындаған жағдайда жұмыс тек

педагог-психологтың жеке бастамасы деңгейінде қалып қоймауы тиіс. Білім беру ұйымында мұндай фактілер бойынша жұмысты ұйымдастыру мәселелеріне жауапты үйлестіруші белгіленуі, ал мамандардың әрекеттері белгіленген ден қою тәртібімен келісілген болуы қажет. Бұл әрбір ересек адамның бөлек әрекет етуінен, ал балаға көрсетілетін көмектің үзік-үзік сипат алуынан сақтауға мүмкіндік береді.

СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІМЕН ЖӘНЕ ПЕДАГОГТЕРМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ

Сынып жетекшісі көбіне сыныптағы өзгерістерді бірінші болып байқайтын ересек адам болып табылады: кім жиі жалғыз қала бастады, кім бірлескен жұмыстан қашқақтайды, кім өткір әрекет етеді, кім топтың қолдауына сүйене бастады, ал кім үнсіз қалып, шеттеп жүр. Сондықтан педагог-психологтың сынып жетекшісімен өзара әрекеттесуі формалды емес, нақты жұмысқа бағытталған болуы тиіс [4, 9].

Әңгімені айыптаудан бастамау маңызды: «неге байқамадыңыз?», «неге жол бердіңіз?», «неге тоқтатпадыңыз?». Мұндай ұстаным талқылауды тез арада қорғануға және өзара шиеленіске алып келеді. Әңгімені фактілер төңірегінде құру әлдеқайда нәтижелі: не байқалды, қаншалықты жиі қайтalandы, жанында кім болды, сынып қалай әрекет етті, баланың мінез-құлқында не өзгерді, қандай әрекеттер жасалды [10, 13].

Педагогтерге буллингте тек айқын эпизодтар ғана маңызды болмай-тынын түсіндіру қажет. Қайталанатын күлу, жұптан немесе топтан шеттету, әдейі елемеу, тақтадағы жауабын құнсыздандыру, «кездейсоқ» пікірлер, қасына отырудан бас тарту – мұның бәрі жағдайды қолдауы мүмкін. Егер ересектер мұндай көріністерді ұсақ-түйек деп санаса, бала өзінің уайымдары байқалмайды деген сигнал алады [5, 16].

Сонымен қатар педагог-психолог сынып жетекшісін немесе мұғалімді «тапсырма орындаушыға» айналдырмауы тиіс. Нақты бақылаулар мен әрекеттер туралы келісу маңызды: неге назар аудару керек, нені тіркеу қажет, қайталанатын эпизодтарға қалай жауап беру керек, психологқа немесе әкімшілікке қашан хабарлау қажет, жағдайды көпшілік алдында айтылған ескертулермен қалай күшейтіп алмау керек.

14-КЕСТЕ. СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІМЕН НЕМЕСЕ ПЕДАГОГПЕН ЖАҒДАЙДЫ ЖҰМЫС ТӘРТІБІНДЕ ТАЛҚЫЛАУ КАРТАСЫ.

Талқылауға арналған сұрақ	Нені нақтылау маңызды?
Педагог нақты нені байқады?	Нақты эпизодтар, қайталануы, қатысушылар, орны мен уақыты, сыныптың реакциясы.
Баланың мінез-құлқында не өзгерді?	Қашқақтау, мазасыздық, тұйықталу, өткір реакциялар, белсенділіктің төмендеуі, қатысудан бас тарту.

Топ ішінде қандай көріністер байқалады?	Күлкі, үнсіздік, бастамашыны қолдау, шеттету, бойкот, қауесет, араласудан қорқу.
Ересектер бұған дейін қалай әрекет етті?	Ескерту жасалды ма, әңгіме жүргізілді ме, ата-аналар шақырылды ма, бақылау болды ма, әкімшілік араласты ма.
Жағдайды не күшейтуі мүмкін?	Көпшілік алдында талқылау, баланы кінәлау, шағымды мәнсіздендіру, мерзімінен бұрын татуластыру.
Педагог күнделікті не істей алады?	Қайталануды байқау, қорлауды тоқтату, қарым-қатынас ережелерін қолдау, динамика туралы хабарлау.
Қандай жағдайда басқа ересектерді тарту қажет?	Эпизодтар қайталанғанда, баланың жағдайы нашарлағанда, отбасы тарапынан қарсылық болғанда, агрессия күшейгенде.

Мұндай талқылаудан кейін жағдайды жалпы түсінуді ғана емес, жақын арадағы әрекеттерді де нақтылап бекіту маңызды. Мысалы, үзіліс кезіндегі жағдайды кім бақылайды, топтық жұмысты кім қадағалайды, ата-аналармен байланысты кім ұстайды, жаңа эпизодтар туралы педагог-психологқа кім хабарлайды. Онсыз әңгіме мазмұны жағынан дұрыс болғанымен, нақты сүйемелдеуге ұласпай қалуы мүмкін.

АТА-АНАЛАРМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ

Буллинг жағдайында ата-аналармен жұмыс ерекше сақтықты талап етеді. Буллингке ұшыраған баланың ата-аналары көбіне мазасыздық, ашу, абыржу немесе мектепке сенімсіздік жағдайында келеді. Ал бастамашының ата-аналары қорғаныс позициясына өтіп, мәселені жоққа шығаруы немесе әңгімені отбасын айыптау ретінде қабылдауы мүмкін. Бақылаушылардың ата-аналары кейде өз баласын «қатысы жоқ» деп санайды, өйткені ол ешкімді тікелей ұрмаған және қорламаған [7, 11].

Сондықтан ата-аналармен әңгіме кінәліні іздеу ретінде құрылмауы тиіс. Оның міндеті – ересектер арасындағы қақтығысты күшейту емес, отбасын баланы сүйемелдеу процесіне қосу. Ол үшін сабырлы сөйлеу, фактілерге сүйену, қорлайтын тұжырымдарды қолданбау, балаға тұрақты жапсырма тақпау және жүйелі жұмыс қажет жерде жылдам шешімдерге уәде бермеу маңызды [1, 10].

Жәбірленуші позициясындағы баланың ата-аналарымен жұмыс кезінде баланың уайымдары естілгенін, ал қысымды тоқтату жауапкершілігі оның өзіне жүктелмейтінін растау маңызды. Ата-аналарға мектеп баланы қорғау үшін қандай қадамдар жасап жатқанын, жағдай қалай қадағаланатынын және олардың үйде не істей алатынын түсіндіру қажет: қолдау көрсету, кінәламау, бірден «батыл болуды» талап етпеу, баланың жағдайы мен мінез-құлқындағы өзгерістер туралы хабарлап отыру.

ЕРЕСЕКТІҢ ЖИІ ҚАТЕСІ

Ата-анамен әңгімені кінәліні іздеуге айналдыру

Буллинг жағдайында ата-аналар жиі сабырсыз күйде келеді. Бірі баласын қорғайды, бірі дереу жазалауды талап етеді, енді бірі баласының буллингке қатысуы мүмкін екеніне сенбейді. Әңгіме бірден айыптаудан басталса, ересектер қорғануға, дауға немесе өзара кінәлауға көшеді.

 Қалай жасауға болмайды

- айыптау және дауласу
- кінәліні іздеу
- ересектер арасындағы қақтығысты күшейту

 Өнімді тәсіл

- деректерге сүйену
- баланың жағдайынан шығу
- жақын қадамдарды келісу

Педагог-психологқа бағдар:
алдымен не болып жатқанын, нені тоқтату қажет екенін және ересектер әрі қарай қалай әрекет ететінін анықтау маңызды.

Буллинг бастамашысының ата-аналарымен жұмыс кезінде шекараны сақтау маңызды: әңгіме баланың «жаман» екені туралы емес, белгілі бір мінез-құлықтың зиян келтіретіні және оны тоқтату қажет екені туралы болуы тиіс. Сонымен қатар мұндай мінез-құлықты қандай факторлар қолдап тұрғанын түсіну маңызды: мәртебеге ұмтылу, мазасыздық, импульсивтілік, топтың ықпалы, отбасындағы реакциялар. Ата-аналар тек мәселені ғана емес, баланың мінез-құлқын өзгертуіндегі өз рөлін де көруі қажет [8, 13].

15-КЕСТЕ. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ АТА-АНАЛАРМЕН ӘҢГІМЕЛЕСУ КАРТАСЫ

Әңгімелесу кезеңі	Педагог-психолог не істейді?	Күтілетін нәтиже
1. Әңгімелесуді бастау	Сабырлы түрде кездесудің мақсатын белгілейді: жағдайды түсіну және балаға көрсетілетін көмекті келісу.	Ата-аналар әңгіменің айыптауға бағытталмағанын түсінеді.
2. Фактілерді сипаттау	Нақты бақылаулар, қайталану жиілігі, мінез-құлықтағы өзгерістер туралы айтады, жапсырма тақпай және бағалаушы тұжырымдарды қолданбайды.	Талқылау өзара кінәлауға емес, нақты фактілерге сүйенеді.

3. Ата-аналардың ұстанымын тыңдау	Ата-аналарға үйде нені байқайтынын, баланың жағдайды қалай түсіндіретінін, оларды не алаңдататынын айтуға мүмкіндік береді.	Мектеп баланың жағдайы туралы қосымша ақпарат алады.
4. Жақын арадағы міндетті анықтау	Қазіргі уақытта ненің бірінші кезекте маңызды екенін түсіндіреді: қауіпсіздік, мазасыздықты төмендету, қысымды тоқтату, мінез-құлықты түзету, сыныппен жұмыс.	Ата-аналар мектеп әрекеттерінің логикасын түсінеді.
5. Әрекеттерді келісу	Мектеп не істейтінін және ата-аналар үйде не істейтінін келіседі.	Қолдау көрсетудің бірыңғай бағыты қалыптасады.
6. Кейінгі байланыс	Келесі байланыс қашан болатынын және динамика қандай белгілер бойынша бағаланып отыратынын белгілейді.	Сүйемелдеу бір ғана кездесумен аяқталмайды.

Ата-аналармен әңгіме жалпы сөздермен емес, түсінікті келісімдермен аяқталуы тиіс. Ата-ана кездесуден тек өзін тыңдағанын сезініп қана емес, сонымен қатар мектепте не істелетінін, үйде өзі не істей алатынын, жағдай қайталанса кімге жүгінетінін және келесі кері байланыс қашан болатынын түсініп шығуы маңызды.

СЫНЫППЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Сыныппен жұмыс буллингті сүйемелдеудің ең сезімтал бөліктерінің бірі болып табылады. Оны «достық туралы» жалпы сынып сағатымен немесе нақты жағдайды көпшілік алдында талқылаумен шектеуге болмайды. Егер қатысушыларды атап, балаларды барлығының алдында түсініктеме беруге мәжбүрлесе немесе бірден татуласуды талап етсе, ұят сезімін, қарсылықты және қысымның жасырын түрлерін күшейтіп жіберуге болады [4, 8].

Сыныппен жұмыстың міндеті – топтық норманы өзгерту. Балалар буллинг тек бастамашының әрекеттерімен ғана емес, айналадағылардың реакциясымен де сақталатынын түсінуі керек. Күлкі, хабарламаларды тарату, үнсіздік, бойкот, лақап аттарды қолдау, «араласпау» – мұның бәрі қысымды күшейтуі мүмкін. Сондықтан сыныппен жұмыс барысында жеке тұлғаларды емес, мінез-құлық тәсілдерін талқылау маңызды: жағдайды не қауіпті етеді, қолдау қалай көрінеді, қашан ересек адамға жүгіну қажет, нәліктен үнсіздік әрдайым бейтараптық болып саналмайды [9, 16].

Сыныппен жұмыс қауіпсіз болуы және балаға қайта қысым жасалуына түрткі болмауы тиіс. Бейтарап жағдайларды, жалпыланған мысалдарды, топтық өзара әрекеттесу ережелерін, бақылаушы рөлін тануға арналған

жаттығуларды, көмек көрсетудің қауіпсіз тәсілдерін талқылауды қолданған дұрыс. Сонымен қатар педагог-психолог сынып жетекшісімен алдын ала қандай тақырыптарды көтеруге болатынын, қандай тұжырымдарды қолданбаған жөн екенін және сабақтан кейін сыныптың реакциясы қалай қадағаланатынын келісіп алуы қажет.

16-КЕСТЕ. СЫНЫППЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ КАРТАСЫ

Жұмыс компоненті	Нені алдын ала ескеру маңызды?
Мақсат	Топтық реакцияны өзгерту, буллингті қолдауды азайту және көмек көрсетудің қауіпсіз тәсілдерін күшейту.
Формат	Сынып сағаты, топтық сабақ, қысқа кездесулер сериясы, қарым-қатынас ережелерін талқылау, бақылаушылардың рөліне арналған жаттығулар.
Мазмұны	Бақылаушылардың рөлі, үнсіз қолдаудың салдары, көмекке қауіпсіз түрде жүгіну тәсілдері, сыйластыққа негізделген қарым-қатынас ережелері.
Не істеуге болмайды	Нақты баланы көпшілік алдында талқыламау, мойындауды талап етпеу, дауыс беру ұйымдастырмау, татуласуға мәжбүрлемеу.
Сынып жетекшісінің рөлі	Ортақ бағытты қолдау, сыныптың реакциясын бақылау, күнделікті өзара әрекеттесуде ережелерді бекіту.
Күтілетін нәтиже	Сынып буллингке жол беруге болмайтынын, ал зардап шеккен баланы қолдау қауіпсіз әрі қолдан келетін әрекет болуы мүмкін екенін түсінеді.
Сабақтан кейінгі бақылау	Үзіліс кезіндегі жағдайды, отырғызу тәртібін, топтық тапсырмаларды, хат алмасуды, зардап шеккен балаға деген реакцияны бақылау.

Сыныппен жұмыс жүргізілгеннен кейін жағдай аяқталды деп есептеуге болмайды. Кейде сырттай балалар сабырлырақ бола бастайды, бірақ қысым жасырын түрге ауысады. Сондықтан педагог-психолог пен сынып жетекшісі баланың айналасында астарлы ишаралар, қарым-қатынастан шеттету, цифрлық қысым түрлері немесе баланы оқшаулаудың жаңа тәсілдері сақталып қалмағанын бақылауы маңызды.

ӘКІМШІЛІК ПЕН БАСҚА МАМАНДАРДЫ ТАРТУ

Буллингтің әрбір жағдайы көмек көрсету бағытын дереу кеңейтуді талап етпейді, бірақ педагог-психолог мектепішілік ресурстардың қай кезде жеткіліксіз болатынын түсінуі тиіс. Егер қысым қайталанса, қабылданған шаралар нәтиже бермесе, жағдайдың ушығу қаупі болса, ата-аналар мектеппен өткір қақтығыс жағдайында болса, педагогтер үйлесімсіз әрекет етсе немесе ұйымдастырушылық шешім қажет болса, әкімшілікті тарту қажет [1, 5].

Әкімшілік тек «қатаң әңгіме» жүргізу үшін ғана қажет емес. Оның рөлі әлдеқайда кең: қауіпсіздікті қамтамасыз ету, бірыңғай ережелерді қолдау, ересектердің өзара әрекеттесуін ұйымдастыру, әрекет ету тәртібін анықтау, қажет болған жағдайда сыртқы қызметтерді немесе мамандарды тарту. Егер әкімшілік шетте қалса, педагог-психолог басқарушылық шешімдерді қажет ететін жағдайда жалғыз қалуы мүмкін [10, 13].

Басқа мамандар жағдай айқын эмоционалдық, мінез-құлықтық, отбасылық, әлеуметтік немесе медициналық факторлармен байланысты болған кезде тартылады. Бұл әлеуметтік педагог, медицина қызметкері, ПМПК, ПҚО мамандары, профилактика органдары немесе қолданыстағы тәртіп шеңберіндегі басқа құрылымдар болуы мүмкін. Мамандарды тарту «мәселені әрі қарай басқаға тапсыру» дегенді білдірмеуі маңызды. Көмек кеңейтілген жағдайда да, мектеп баланы және сыныпты сүйемелдеуді жалғастырады.

17-КЕСТЕ. ӘКІМШІЛІК ПЕН БАСҚА МАМАНДАРДЫ ТАРТУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Қай кезде тарту қажет?	Бұл нені білдіруі мүмкін?	Кім тартылуы мүмкін?
Алғашқы шараларға қарамастан, буллинг қайталанса.	Жағдай бекіп қалған және ұйымдастырушылық қолдауды талап етеді.	Әкімшілік, сынып жетекшісі, педагог-психолог.
Баланың жағдайы айқын нашарлайды.	Күшейтілген қолдау және қауіпсіздікті бақылау қажет.	Педагог-психолог, ата-аналар, әкімшілік, қажет болған жағдайда сыртқы мамандар.
Агрессия күшейеді немесе жасырын түрге ауысады.	Жағдай түрін өзгертеді, бірақ тоқтамайды.	Сынып жетекшісі, әкімшілік, педагог-психолог.

Ата-аналар мектеппен немесе бір-бірімен өткір қақтығыс жағдайында болады.	Мұқият коммуникация және мектептің бірыңғай ұстанымы қажет.	Әкімшілік, педагог-психолог, сынып жетекшісі.
Педагогтер әртүрлі әрекет етеді немесе мәселені мәнсіздендіреді.	Ересектердің бірыңғай бағыты жоқ, көмек жүйесіз сипат алады.	Әкімшілік, педагог-психолог, педагогикалық ұжым.
Отбасылық, әлеуметтік немесе өзге де қолайсыздық белгілері байқалады.	Мектеп тарапынан көрсетілетін көмек жеткіліксіз болуы мүмкін.	Әлеуметтік педагог, әкімшілік, белгіленген тәртіппен сыртқы қызметтер.

БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫН СҮЙЕМЕЛДЕУ КЕЗІНДЕ ЕРЕСЕКТЕР ӘРЕКЕТІНІҢ КЕЛІСІМДІЛІГІН АЛДЫН АЛА БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ЧЕК-ПАРАҚ

Сүйемелдеу жүйесі құрылған деп есептемес бұрын, педагог-психолог ересектердің шынымен бір логикада әрекет етіп жатқанын тексеруі маңызды. Ол үшін қысқа чек-листті қолдануға болады.

Ересектер әрекетінің келісімділігіне арналған чек-парақ

Тексеруге арналған сұрақ	Иә / жоқ
1. Ересектер жағдайдың маңызды назар аударуды талап ететінін ортақ түсіне ме?	
2. Мектептің жақын арадағы қадамдары келісілген бе?	
3. Педагогтер қайталанатын эпизодтарға қалай әрекет ету керектігін түсіне ме?	
4. Ата-аналар мектептің не істейтінін және отбасынан не күтілетінін нақты түсіне ме?	
5. Ересектер тарапынан балаға қарама-қайшы сигналдар берілмейтіні қамтамасыз етілген бе?	
6. Жағдайдың динамикасын кім қадағалайтыны анықталған ба?	
7. Қай кезде қайта талқылау және тактиканы қайта қарау қажет екені түсінікті ме?	

Оң жауаптар неғұрлым аз болса, баланың ересектер тарапынан қарама-қайшы сигналдар алу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады, ал жағдайдың өзі бірыңғай ұстаным мен жүйелі әрекеттердің болмауынан сақталып қалуы мүмкін.

Осылайша, білім беру процесіне қатысушылармен өзара әрекеттесуді педагог-психолог жұмысына сыртқы қосымша ретінде қарастыруға болмайды. Бұл – оның қажетті шарты. Психолог, педагогтер, ата-аналар, әкімшілік және қажет болған жағдайда басқа мамандар арасындағы байланыстар неғұрлым жүйелі құрылған сайын, көмектің нақты бір эпизодқа берілген бір реттік жауап емес, буллингтің алдын алу мен тұрақты қолдау жүйесінің бір бөлігіне айналу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.

Практикалық қолдану үшін өзара әрекеттесудің негізгі бағдарларын келесі кестеде жинақтап көрсетуге болады.

18-КЕСТЕ. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ҚАТЫСУШЫЛАРМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Өзара әрекеттесуге қатысушылар	Негізгі міндет	Ерекше маңыздысы	Жол бермеу керек
Сынып жетекшісі және педагогтер	Бақылауды, күнделікті әрекет етуді және ортақ педагогикалық ұстанымды келісу.	Қолайсыздық белгілерін байқау, тек жекелеген эпизодтарды ғана емес, сынып динамикасын да талқылау, жол берілмейтін мінез-құлықтың бірыңғай шекараларын қалыптастыру.	Формалды ақпарат беруден, барлық жауапкершілікті психологқа жүктеуден, балаларды көпшілік алдында қорлаудан.
Ата-аналар немесе заңды өкілдер	Баланы қолдаудың және жағдайға жауап берудің бірлескен бағытын құру.	Сабырлы әңгіме жүргізу, нақты деректерге сүйену, отбасының эмоционалдық жағдайын ескеру, кейінгі қадамдардың айқындығын қамтамасыз ету.	Айыптаушы реңктен, жапсырма тағудан, қысым көрсетуден, отбасы мен мектепті бір-біріне қарсы қоюдан.

Балалар ұжымы	Топтық норманы өзгерту және буллингті қолдауды азайту.	Бақылаушылардың рөлімен, шеттетудің салдарымен, көмек көрсетудің және қолдау сұраудың қауіпсіз тәсілдерімен жұмыс жүргізу.	Нақты қатысушыларды көпшілік алдында талқылаудан, сыныптың шынайы өмірімен байланысы жоқ абстрактілі ақыл айтудан.
Әкімшілік	Ұйымдастырушылық шеңберді, қауіпсіздікті және әрекеттерді үйлестіруді қамтамасыз ету.	Уақтылы қосылу, жүйелі ұстаным сақтау, сүйемелдеудің психологиялық логикасын қолдау.	Шектен тыс бюрократияландырудан, мәселені жасыруға тырысудан, жағдайды тек жазалауға әкеліп тіреуден.
Басқа мамандар мен қызметтер	Күрделі және жоғары қауіп деңгейі бар жағдайларда көмекті кеңейту.	Уақытылылық, сабақтастық, құзырет шекараларын түсіну, мектеппен байланысты сақтау.	Кешіктірілген бағыттаудан, жағдайды кейінгі сүйемелдеусіз формалды түрде басқаға тапсырудан.

3.3 ӘРЕКЕТ ЕТУ АЛГОРИТМІ ЖӘНЕ ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ҚАТЕЛІКТЕРДІҢ АЛДЫН АЛУ

Сүйемелдеуге қатысушылар анықталып, ересектердің жауапкершілік аймақтары бөлінгеннен кейін педагог-психолог үшін кейінгі әрекеттердің реттілігін сақтау маңызды. Мектептің ұстанымы келісілген болғанның өзінде, буллинг жағдайы әртүрлі бағытта дамуы мүмкін: кейбір көріністер жасырын сипат алады, қатысушылар болып жатқан жағдайды жоққа шығаруы мүмкін, ата-аналар эмоционалды әрекет етеді, ал сынып қалыптасқан норманы бірден өзгерте қоймайды.

Сондықтан педагог-психологтың жұмысы жеке әңгімелесумен немесе бір реттік іс-шарамен шектелмеуі тиіс. Алғашқы белгіден бастап динамиканы бақылауға дейін қандай қадамдардан өту қажет екенін, нені бірден жасау керектігін, ал қандай әрекеттер мерзімінен бұрын немесе сүйемелдеу үшін тіпті зиянды болуы мүмкін екенін түсіну маңызды [8, 10].

Әрекет ету алгоритмі кәсіби ойлауды нұсқаулықпен алмастыру үшін қажет емес. Оның міндеті басқа: маманға шиеленісті жағдайда абдырап қалмауға, қауіп белгілерін өткізіп алмауға, асығыс қорытынды жасамауға

және бала қазірдің өзінде осал позицияда тұрған кезде көмекті созып жібермеуге көмектесу [7, 11].

Сонымен қатар зорлық-зомбылық, қысым көрсету, буллинг және кибербуллинг жағдайларында педагог-психолог оқшау әрекет етпейтінін, білім беру ұйымында белгіленген әрекет ету тәртібі аясында жұмыс істейтінін ескеру маңызды. Әдістемелік ұсынымдар нормативтік алгоритмді алмастырмайды, керісінше маманға сүйемелдеудің психологиялық және әдістемелік логикасын сақтауға көмектеседі: сигналды қабылдау, баланың қауіпсіздігін бағалау, жүгінуді мәнсіздендірмеу, қайта жарақаттануға жол бермеу, жақын арадағы міндетті анықтау және динамиканы бақылауды қамтамасыз ету.

Буллинг жағдайында тепе-теңдікті сақтау ерекше маңызды: түпкілікті қорытынды жасауға асықпау, бірақ қорғау әрекеттерін де кейінге қалдырмау қажет. Егер қысым жалғасып жатса, бала сыныпқа қайта баруға қорықса, топ бастамашыны қолдаса немесе ересектер үйлесімсіз әрекет етсе, «бәрі өздігінен анықталғанша» күту қауіпсіздіктің төмендеуін күшейтуі мүмкін. Сонымен қатар фактілерді тексермей жасалған тым күрт әрекеттер қатысушылардың қарсылығын бекітіп, кейінгі жұмысты күрделендіруі ықтимал [5, 9].

ӘРЕКЕТ ЕТУДІҢ ЭКСПРЕСС-АЛГОРИТМІ

Бастапқы ден қою сигналды қабылдаудан басталады. Бұл баланың өзінің жүгінуі, ата-ананың хабарламасы, педагогтің бақылауы, сыныптағы жанжалды жағдай, білім алушының мінез-құлқындағы өзгерістер немесе цифрлық ортадағы қысым туралы ақпарат болуы мүмкін. Бұл кезеңде педагог-психолог үшін «бұл нақты буллинг пе?» деп бірден бағалау емес, ақпаратты сабырлы түрде қабылдап, жақын арадағы кәсіби қадамды анықтау маңызды.

Бастапқы міндет – дәл қазір қауіп бар-жоғын түсіну. Егер бала айқын мазасыздық жағдайында болса, сыныпқа баруға қорықса, қысым жалғасып жатса немесе жағдай тез күшейіп бара жатса, алдымен қорғау шаралары қабылданады. Неғұрлым терең талдау кейін жүргізіледі, бірақ барлық мән-жай толық анықталғанша көмек кейінге қалдырылмауы тиіс [12, 13].

19-КЕСТЕ. БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫНА БАСТАПҚЫ ӘРЕКЕТ ЕТУДІҢ ЭКСПРЕСС-АЛГОРИТМІ

Қадам	Педагог-психолог не істейді?	Практикалық мәні
1. Сигналды байыппен қабылдайды	Баланы, ата-ананы немесе педагогті сабырлы түрде тыңдайды, жүгінуді мәнсіздендірмейді.	Бала мен ересектер жағдайдың елеусіз қалмайтынын көреді.
2. Фактілерді қысқаша нақтылайды	Не болғанын, қай жерде, қашан болғанын, кімдердің қатысқанын, жанында кім болғанын, бұл жағдайдың қайталанған-қайталанбағанын анықтайды.	Ұзаққа созылған тексерусіз жағдай туралы бастапқы түсінік қалыптасады.

3. Баланың қауіпсіздігін бағалайды	Баланың сыныпқа сабырлы түрде қайта орала алатынын, қысымның жалғасып жатқан-жатпағанын, қайталану қаупінің бар-жоғын нақтылайды.	Алдымен ненің маңызды екені анықталады: қорғау ма, әлде жағдайды әрі қарай нақтылау ма.
4. Буллинг белгілерін тексереді	Қайталануын, күштердің теңсіздігін, қысымның бағыттылығын, топтың рөлін, баланың жағдайын қарастырады.	Жағдай автоматты түрде «ұрыс» немесе «қақтығыс» ретінде ғана қарастырылмайды.
5. Рөлдерді алдын ала анықтайды	Кім бастамашы, кім қолдайды, кім үнсіз қалады, кім осал позицияда, кім көмектесе алады – соны анықтайды.	Сүйемелдеу тактикасын таңдауға негіз пайда болады.
6. Жақын арадағы қадамды белгілейді	Алдымен не істеу керектігін шешеді: қысымды тоқтату, баланы қолдау, педагогпен сөйлесу, ата-аналарды немесе әкімшілікті тарту.	Көмек формалды емес, нақты қажеттілікке бағытталған сипат алады.
7. Бақылау нүктесін тағайындайды	Жағдайдың өзгерген-өзгермегені қашан және қалай тексерілетінін анықтайды.	Сүйемелдеу бір ғана әңгімелесумен аяқталмайды.

Бұл алгоритм педагог-психологқа әрекеттердің реттілігін сақтауға көмектеседі. Оның мәні бірден түпкілікті баға беруде емес, негізгі нәрсені жылдам көруде: қауіпсіздікке қатер бар ма, нені тоқтату қажет, кімді тарту керек және жағдайдың өзгеріп жатқанын қалай тексеруге болады.

ӘРЕКЕТ ЕТУДІҢ НОРМАТИВТІК ШЕҢБЕРІ

Жағдайда зорлық-зомбылық, қысым көрсету, буллинг немесе кибербуллинг белгілері болған кезде педагог-психолог өз әрекеттерін белгіленген әрекет ету тәртібімен сәйкестендіруі тиіс. Кәмелетке толмағандарды ерте анықтау және оларға көмек көрсету жөніндегі бірлескен әдістемеде мұндай фактілерді уақтылы анықтау, жауапты тұлғаларды белгілеу, ведомствоаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру және балаға көмек көрсету қажеттілігі бекітілген.

Әдістемелік ұсынымдар үшін бұл тәртіпті толық қайта жазу емес, оның педагог-психологтың практикалық жұмысындағы орнын көрсету маңызды. Нормативтік алгоритм кімге, қашан және қандай тәртіппен ақпарат берілуі және кімдердің тартылуы қажет деген сұраққа жауап береді. Ал әдістемелік логика басқа сұраққа жауап береді: маман сигналды қалай сауатты қабылдауы, баланың жағдайын қалай бағалауы, қате әрекеттермен жағдайды ушықтырмай, сүйемелдеуді қалай құруы керек.

Егер жағдай мектепшілік психологиялық көмектің шеңберінен шықса, жалғасып жатқан қысым белгілерін, қауіпсіздікке қатерді, баланың жағдайының айқын нашарлауын қамтыса немесе ведомствоаралық ден қоюды талап етсе, педагог-психолог мәселені жалғыз өзі шешуге тырыспауы тиіс.

Мұндай жағдайларда білім беру ұйымының жауапты тұлғаларымен және белгіленген ақпараттандыру тәртібімен келісілген түрде әрекет ету қажет.

ӘРЕКЕТ ЕТУ АЛГОРИТМІ

Осы алгоритм келесі нормативтік құқықтық актілер негізінде әзірленді (жақша ішінде қоса берілген тізімдегі нөмірлері көрсетілген): Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың, қатыгездікпен қараудың, қудалаудың (буллингтің) құрбаны болған, сондай-ақ зорлық-зомбылықтың куәгері болған балаларды анықтау және оларға көмек көрсету қағидалары (Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің, Денсаулық сақтау министрлігінің, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің, Оқу-ағарту министрлігінің бірлескен бұйрығы) – (бұдан әрі – Қағидалар); Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы № 506 бұйрығымен бекітілген «Балаларға қатысты қудалаудың (буллингтің) алдын алу қағидалары» – (бұдан әрі – № 506 бұйрық); Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2026 жылғы 30 сәуірдегі № 110-НҚ бұйрығымен бекітілген «Зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинеттері қызметінің үлгілік қағидалары» – (бұдан әрі – № 110 бұйрық); Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 29 сәуірдегі № 92 бұйрығымен бекітілген «Білім беру ұйымдарындағы психологиялық-педагогикалық қолдау қызметінің қызмет қағидалары» – (бұдан әрі – № 92 бұйрық); Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2024 жылғы 19 маусымдағы № 149 бұйрығымен бекітілген «Облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың бала құқықтары жөніндегі өңірлік уәкілінің қызметін жүзеге асыру қағидалары» – (бұдан әрі – № 149 бұйрық); Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2024 жылғы 14 маусымдағы № 256-НҚ бұйрығымен бекітілген «Отбасын қолдау орталықтарының қызметін жүзеге асыру қағидалары» – (бұдан әрі – № 256 бұйрық); Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі (91 және 92-баптар) – (бұдан әрі – 91, 92-баптар); Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы.

1-кезең. Үйлестіру және көмек көрсетуге негіз болатын жағдайлар

Бұл жұмысты балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік уәкілетті орган, ал ол болмаған жағдайда – қорғаншылық және қамқоршылық органдары үйлестіреді [19].

Көмек көрсетудің негіздері:

- ▶ осы Қағидаларда көрсетілген мемлекеттік органдар мен ұйымдардан ақпараттың келіп түсуі;
- ▶ кәмелетке толмаған баланың өзінен, оның ата-анасынан немесе заңды өкілінен өтініштің түсуі [19].

2-кезең. Буллинг жағдайында көмек көрсетудің ерекшеліктері

Буллингке (қудалауға) ұшыраған кәмелетке толмағандарға көмек көрсету қолданыстағы нормативтік құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады [20].

3-кезең. Зорлық-зомбылық пен қатыгез қарым-қатынас жағдайындағы әрекеттер (зорлық белгілері бар буллингті қоса алғанда)

Зорлық-зомбылыққа немесе қатыгез қарым-қатынасқа ұшыраған кәмелетке толмағандар, оның ішінде зорлық белгілері бар буллинг жағдайларында, шұғыл түрде зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинетіне жеткізіледі [19, 21].

Балаларға көмек көрсету кабинетінде (№ 110 бұйрық)

► Кабинетте 18 жасқа дейінгі балалар қабылданады (12-т.). Қабылдауға негіз ретінде баланы жеткізген тұлғаның өтініші немесе баланың жеке өтініші алынады (13-т.).

► Кабинет басшысы кідіріссіз (16-т.): ата-аналарын немесе заңды өкілдерін хабардар етеді (егер бұл баланың мүдделеріне қайшы келмесе) жедел медициналық жәрдем қызметін шақырады, полиция органдарына хабарлайды, қорғаншылық және қамқоршылық органдарын тартады, психологтардың қатысуын қамтамасыз етеді.

► Психологиялық қолдау орталығының маманы кідіріссіз бастапқы бағалауды жүргізеді және оның нәтижелерін белгіленген нысан бойынша (3-қосымша) рәсімдейді (18-т.).

► Кейін медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық көмекті қамтитын бес бағыт бойынша жеке жұмыс жоспары (ЖЖЖ) жасалады. Жоспар белгіленген нысанға (4-қосымша) сәйкес әзірленеді (26-т., 27-т.) [21].

4-кезең. Жағдайды бастапқы бағалау

Балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік уәкілетті орган немесе қорғаншылық және қамқоршылық органдары ақпаратты алған сәттен бастап 1 жұмыс күні ішінде баланың жағдайына бастапқы бағалау жүргізеді. Бағалау белгіленген нысанға (1-қосымша) сәйкес жүзеге асырылады [19].

5-кезең. Жеке оңалту жоспарын (ЖОЖ) әзірлеу

Бастапқы бағалау нәтижелері негізінде баланы қолдау және оңалту бойынша белгіленген нысанға (2-қосымша) сәйкес ЖОЖ рәсімделеді [19].

ЖОЖ көмектің 5 түрін қамтиды:

► Медициналық көмек – көрсетілімдер бойынша, клиникалық хаттамаларға сәйкес жүзеге асырылады.

► Психологиялық көмек – психологиялық қолдау көрсету орталығы (20) сәйкес үйлестіреді.

► Педагогикалық көмек – кеңес беру, тәрбиелеу және білім беру үдерісін ұйымдастыру, әлеуметтенуге жәрдемдесу, түзете-дамыту педагогикалық сүйемелдеу.

► Әлеуметтік көмек – жеңілдіктер, жәрдемақылар, алименттер алуға, тұрғын үй жағдайларын жақсартуға жәрдемдесу.

► Құқықтық көмек – заңгерлік кеңес беру, құқық қорғау және сот органдарымен өзара іс-қимыл жасауға жәрдемдесу, құжаттарды рәсімдеу, өтініштер беруге көмек көрсету, мүдделерін қорғау және өкілдік ету.

(Көмек түрлері – (19) сәйкес).

6-кезең. Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның (КТІҚҚК), Балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік уәкілдің (БҚҚӨУ), Отбасын қолдау орталықтарының шаралары

► КТІҚҚК ақпаратты алған күннен бастап 10 жұмыс күні ішінде баланың құқықтарын қорғау бойынша шаралар қабылдайды [19].

► БҚҚӨУ балалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді [23].

► Отбасын қолдау орталықтары отбасыға көмек көрсетіп, жан-жақты қолдау ұсынады [24].

7-кезең. Шағымдану және құпиялылықты сақтау

► Мемлекеттік органдардың әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдану жүзеге асырылады [25].

► Дербес деректердің құпиялылығы сақталады, оларды жария етуге жол берілмейді [26].

► Баланың және отбасының жеке деректерін қамтитын материалдарды жариялауға тыйым салынады [19].

ТӘУЕКЕЛДІ ЖЫЛДАМ БАҒАЛАУ КАРТАСЫ

Бастапқы кезеңде араласудың қаншалықты шұғыл қажет екенін тез түсіну маңызды. Барлық жағдайлар қауіп деңгейі бойынша бірдей болмайды. Бір жағдайда нақтылауды және бақылауды жалғастыруға болады, ал басқа жағдайда бірден қорғау шараларын қабылдап, ересектерді тарту қажет [7, 12].

Тәуекелді жылдам бағалау картасы неғұрлым жедел ден қоюды талап ететін белгілерді назардан тыс қалдырмауға көмектеседі. Ол толыққанды талдауды алмастырмайды, бірақ педагог-психологқа сүйемелдеуді қалыпты қарқынмен жалғастыруға бола ма, әлде әрекеттерді шұғыл үйлестіру қажет пе – соны анықтауға мүмкіндік береді.

20-КЕСТЕ. ТӘУЕКЕЛДІ ЖЫЛДАМ БАҒАЛАУ КАРТАСЫ

Белгі	Бұл нені білдіруі мүмкін?	Әрекет етуге арналған бастапқы бағдар
Бала сыныпқа баруға қорқады, мектептен қашқақтайды, өзін жалғыз қалдырмауды сұрайды.	Жағдай баланың қауіпсіздік сезіміне әсер етіп отыр.	Алдымен қорғауды қамтамасыз ету және маңызды ересек адамды тарту.
Қысым дәл қазір жалғасып жатыр немесе жақын уақытта қайталануы мүмкін.	Тек бақылаумен шектелуге болмайды.	Қысымды тоқтату үшін шаралар қабылдау.

Эпизодтар қайталанады және бір балаға бағытталған.	Буллингтің тұрақты жағдайы қалыптасқан болуы мүмкін.	«Мінсіз дәлелдерді» күтпей, жағдайды ықтимал буллинг жағдайы ретінде сүйемелдеуді бастау.
Бастамашының топ тарапынан қолдауы, жоғары мәртебесі немесе ықпалы бар.	Балаға жағдайды өз бетінше тоқтату қиын.	Жекелеген балалармен ғана емес, топтық динамикамен де жұмыс жүргізу.
Баланың жағдайы айқын нашарлаған.	Ұқыпты әрі жеткілікті түрде жедел қолдау қажет.	Шиеленісті төмендету, артық сұрақтармен жүктемеу, ересектердің әрекеттерін келісу.
Ересектер жағдайды әртүрлі бағалайды.	Көмек қарама-қайшы сипат алуы мүмкін.	Әрекет етудің ортақ бағытын келісу.

Егер бірнеше белгі бойынша қауіп деңгейі жоғары болып көрінсе, педагог-психолог жағдайдың «өздігінен тынышталуын» күтпеуі тиіс. Алдымен қауіпсіздік пен қолдау шаралары қабылданады, содан кейін жағдайдың құрылымы нақтыланып, әрі қарайғы сүйемелдеу құрылады.

МАҢЫЗДЫ! БАЛА ЖӘНЕ ЖАҒДАЙ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ ТАРАТЫЛМАУЫ ТИІС.

Буллинг фактісімен немесе оған күдікпен жұмыс істеген кезде педагог-психолог құпиялылықты сақтауға міндетті. Жағдайды бөгде адамдармен талқылауға, қатысушыларды көпшілік алдында атауға, мәліметтерді ортақ чаттарға орналастыруға, хат алмасуларды, фотосуреттерді немесе өзге де материалдарды белгіленген тәртіптен тыс таратуға болмайды.

Цифрлық ортаға байланысты материалдарға ерекше сақтықпен қарау қажет. Скриншоттар, хабарламалар, суреттер және өзге де деректер жағдайды нақтылау үшін маңызды болуы мүмкін, бірақ оларды білім алушылар, ата-аналар немесе педагогтер арасында талқылауға арналған «дәлел» ретінде таратуға болмайды. Ақпарат көпшілік алдында тексеру жүргізу үшін емес, баланы қорғау және көмек ұйымдастыру үшін жиналады.

Жағдай туралы мәліметтер тек кәсіби қажеттілік шегінде және белгіленген әрекет ету тәртібі аясында ғана пайдаланылады.

ЫҚТИМАЛ БУЛЛИНГТІ ЖАНЖАЛДАН ҚАЛАЙ АЖЫРАТУҒА БОЛАДЫ

Бастапқы әрекет етудің басты міндеттерінің бірі – буллингті кәдімгі жанжалмен шатастырмау және тұрақты қысым көрсетуді «балалардың ұрысы» деп қабылдамау. Сырттай бұл жағдайлар ұқсас болуы мүмкін:

балалар дауласады, ренжіседі, бір-біріне шағымданады, ата-аналар эмоционалды әрекет етеді, ал педагогтер тек жекелеген эпизодтарды көреді. Бірақ ішкі логикасы бойынша бұл – әртүрлі құбылыстар [4, 16].

Жанжал көбіне келіспеушілік нысанымен байланысты болады: зат, ереже, пікір немесе нақты жағдай. Онда тараптар эмоционалды болуы мүмкін, бірақ олардың позициялары салыстырмалы түрде тең болады. Ал буллингтің ерекшелігі – қысымның қайталануы, бір балаға бағытталуы, күштердің теңсіздігімен қатар жүруі және көбіне топ тарапынан қолдау табуы. Жәбірленуші позициясындағы бала жай ғана «дәл солай жауап бере» алмайды немесе болып жатқан жағдайды өз бетінше тоқтата алмайды.

21-КЕСТЕ. ЖАНЖАЛ МЕН ЫҚТИМАЛ БУЛЛИНГТІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫН ЖЫЛДАМ ТЕКСЕРУ

Критерий	Көбірек жанжалға ұқсайды	Ықтимал буллинг
Қайталануы	Жағдай жеке дау немесе нақты бір эпизодпен байланысты болады.	Қысым қайталанады немесе тұрақты бағытталған сипатта болады.
Күштердің арақатынасы	Тараптар салыстырмалы түрде тең, бір-бірімен дауласып, жауап бере алады.	Бір бала әлсіздеу позицияда болады және қысымды тоқтата алмайды.
Топтың рөлі	Топ бақылаушы болуы мүмкін, бірақ міндетті түрде бір тарапты қолдай бермейді.	Күлкі, үнсіздік, бойкот немесе құрдастардың қолдауы қысымды күшейтеді.
Мінез-құлықтың мақсаты	Келіспеушіліктің нақты нысаны бар: зат, ереже, пікір, жағдай.	Әсер ету қорлауға, шеттетуге, бағындыруға немесе оқшаулауға бағытталады.
Баланың жағдайы	Дау шешілгеннен кейін шиеленіс төмендейді.	Бала мазасыз күйде қалады, қарым-қатынастан қашқақтайды, өзін қауіпсіз сезінбейді.
Ересектердің реакциясы	Тараптарға шекараны қалпына келтіруге және келісімге келуге көмектесу жеткілікті.	Жүйелі сүйемелдеу, топпен және ересектермен жұмыс жүргізу қажет.

Бұл тексеру бастапқы кезеңде жағдайға түпкілікті «жапсырма» тағу үшін қажет емес. Ол әрекеттің дұрыс логикасын таңдауға көмектеседі: жанжалды шекараларды қалпына келтіру және келісімге келу арқылы сүйемелдеуге болады, ал буллинг баланы қорғауды, топтық реакцияны өзгертуді және динамиканы бақылауды талап етеді.

БІРДЕН НЕ ІСТЕУ КЕРЕК ЖӘНЕ НЕНІ ТЫМ ЕРТЕ ЖАСАУҒА БОЛМАЙДЫ

Буллинг жағдайында ересектер көбіне шиеленісті тез аяқтағысы келеді: балалармен сөйлесу, кешірім сұрату, барлығын бірге отырғызу, сынып сағатын өткізу, ата-аналарды шақыру. Бірақ әрбір жедел әрекет дұрыс әрекет бола бермейді. Егер қысым әлі тоқтатылмаса, бала өзін қауіпсіз сезінбесе, ал ересектер жағдайдың құрылымын түсінбесе, кейбір шаралар мерзімінен бұрын болуы мүмкін [8, 10].

Сондықтан педагог-психолог үшін бастапқы әрекет ету әрекеттері мен жағдай нақтыланғаннан кейін ғана мүмкін болатын әрекеттерді ажырата білу маңызды. Мысалы, қатысушылармен сөйлесу қажет, бірақ ол әрдайым бірлескен кездесу түрінде болмауы керек. Сыныппен жұмыс маңызды, бірақ ол нақты баланы көпшілік алдында талқылауға айналмауы тиіс. Татуласу ересектер «мәселені жабуды» қалаған кезде емес, қысым тоқтатылып, қауіпсіздіктің ең төменгі жағдайлары қалпына келтірілген кезде ғана мүмкін болады.

22-КЕСТЕ. БАСТАПҚЫ ӘРЕКЕТ ЕТУ ӘРЕКЕТТЕРІ ЖӘНЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН АРАЛАСУ ҚАТЕЛІКТЕРІ.

Бірінші кезекте істеу қажет	Тым ерте істеуге болмайды
Сигналды сабырлы түрде қабылдау және жүгінудің маңызды екенін көрсету.	Құнсыздандыру: «бұл жай ғана ұрыс», «мән берме», «өзің шеш».
Фактілерді және жағдайдың қайталануын қысқаша нақтылау.	Алғашқы әсерге ғана сүйеніп, түпкілікті қорытынды жасау.
Баланың қауіпсіздігін бағалау.	Егер қысым жалғасып жатса, қорғаныс шараларынсыз баланы сол жағдайға қайта қайтару.
Жалғасып жатқан қысымды тоқтату.	Буллинг тоқтатылғанға дейін қатысушыларды «татуластыруға» тырысу.
Сүйемелдеудің жақын арадағы міндетін анықтау.	Міндетпен байланысы жоқ «есеп үшін» іс-шара өткізу.

Негізгі ересектердің әрекеттерін келісу.	Олардың рөлін түсінбей, барлығын бейберекет тарту.
Динамиканы бақылау нүктесін белгілеу.	Бір ғана әңгімеден кейін жағдай аяқталды деп есептеу.

Бұл кесте қарапайым, бірақ маңызды логиканы сақтауға көмектеседі: алдымен қауіпсіздік пен жақын арадағы қадамның айқындығы, содан кейін неғұрлым терең сүйемелдеу. Жағдай неғұрлым күрделі болса, тек эмоцияға беріліп немесе формалды түрде әрекет ету соғұрлым қауіпті.

ДИНАМИКАНЫ МОНИТОРИНГТЕУ

Буллингті сүйемелдеу алғашқы әңгімелесуден, ата-аналармен кездесуден немесе сыныппен жүргізілген жұмыстан кейін аяқталмайды. Сырттай жағдай тынышталғандай көрінуі мүмкін, бірақ бұл қысымның тоқтағанын әрдайым білдіре бермейді. Кейде ол жасырын түрлерге ауысады: астарлы ишаралар, елеу, қарым-қатынастан шеттету, цифрлық ортадағы қысым, «кездейсоқ» пікірлер немесе топтың балаға деген қарым-қатынасының өзгеруі [5, 8].

Сондықтан педагог-психолог үшін өткізілген іс-шараның фактісін емес, жағдайдың динамикасын бағалау маңызды. Сұрақ «Біз не өткіздік?» деп емес, «Біздің әрекеттерімізден кейін не өзгерді?» деп қойылуы тиіс. Баланың жағдайы өзгерді ме? Қысым тоқтады ма? Бастамашыны қолдау азайды ма? Сыныпта неғұрлым жауапты ұстаным пайда болды ма? Ересектер келісілген түрде әрекет ете бастады ма? [7, 10].

Егер жағдай ұзақ мерзімді сүйемелдеуді қажет етсе, бастапқы ден қою бір ғана әңгімемен немесе бір реттік іс-шарамен аяқталмай, балаға көмек көрсетудің жеке жоспарына және білім беру ортасымен жұмысқа ұласуы тиіс. Мұндай тәсіл жәбірлеуден, буллингтен немесе кибербуллингтен зардап шеккен балаға көмек көрсету логикасына сәйкес келеді, мұнда психологиялық қолдау, жеке және топтық жұмыс, отбасымен өзара әрекеттесу және әрі қарайғы сүйемелдеу маңызды.

23-КЕСТЕ. ЖАҒДАЙ ДИНАМИКАСЫН МОНИТОРИНГТЕУ ЧЕК-ПАРАҒЫ

Нені қадағалау қажет?	Оң динамика белгілері	Мәселенің сақталып отырғанын көрсететін белгілер
Баланың жағдайы	Бала сабырлы бола бастайды, сыныпқа баруға ықыласы артады, қарым-қатынас пен іс-әрекетке жиірек қосылады.	Мазасыздық сақталады, сыныптан қашқақтайды, тұйықтала түседі, «ештеңе істемеңіздер» деп сұрайды.

Бастамашы-ның мінез-құлқы	Қысым тоқтайды, бала белгіленген шекараларды қабылдайды, ересектер агрессивті көріністердің азайғанын байқайды.	Мінез-құлық жасырын сипатқа ауысады: астарлы ишаралар, арандату, жанама қысым.
Сыныптың реакциясы	Күлкі мен қысымды қолдау азаяды, бейтарап немесе қорғаушы реакциялар пайда болады.	Сынып үнсіз қалады, зардап шеккен баладан қашқақтайды, бойкотты немесе жасырын мақұлдауды сақтайды.
Бақылаушылардың ұстанымы	Балалар көмекке жиі жүгінеді, мазақтауды қолдамайды, неғұрлым жауапты ұстаным танытады.	Бақылаушылар жағдайды «өздеріне қатысы жоқ» деп санауды жалғастырады немесе араласудан қорқады.
Ересектердің әрекеттері	Педагогтер келісілген түрде әрекет етеді, сынып жетекшісі бақылау нәтижелерін жеткізеді, ата-аналар жақын арадағы қадамдарды түсінеді.	Ересектер дауласады, мәселені мәнсіздендіреді немесе жауапкершілікті бір-біріне аударады.
Қысымның жасырын түрлері	Шеттетудің немесе қорлаудың жаңа тәсілдері пайда болмайды.	Қысым хат алмасуға, астарлы ишараларға, елемеуге, топтық тапсырмаларда оқшаулауға ауысады.

Динамиканы мониторингтеу алдын ала жоспарлануы тиіс. Сыныптағы жағдайды кім бақылайтынын, баламен байланысты кім ұстайтынын, ата-аналардан кері байланысты кім алатынын және педагог-психолог жағдайды талдауға қашан қайта оралатынын анықтау маңызды. Онсыз жұмыс бастапқыда дұрыс құрылған болса да, бір реттік әрекет күйінде қалып қоюы мүмкін.

БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫН СҮЙЕМЕЛДЕУДЕГІ ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ҚАТЕЛІКТЕР

Буллинг жағдайындағы қарапайым қателіктер көбіне ересектердің немқұрайлылығынан емес, асығыстықтан, мазасыздықтан, мәселені тезірек «жабуға» ұмтылудан немесе топтық динамиканы жеткілікті түсінбеуден туындайды. Ересек адам шын ниетімен көмектескісі келуі мүмкін, бірақ сонымен бірге қатысушыларды көпшілік алдында талқылауы, мерзімінен бұрын татуласуды талап етуі, баланы әлсіздігі үшін кінәлауы немесе бір ғана әңгімемен шектелуі мүмкін [1, 13].

Сондықтан қателіктердің алдын алу жұмыс формаларын таңдаумен бірдей сүйемелдеудің маңызды бөлігі болып табылады. Педагог-психологтың өзі ғана мұндай әрекеттерден аулақ болып қоймай, басқа ересектерге де неғұрлым нақты әрі қауіпсіз ден қою бағытын сақтауға көмектесуі маңызды.

24-КЕСТЕ. ЖИІ КЕЗДЕСЕТІН ҚАТЕЛІКТЕР ЖӘНЕ НЕҒҰРЛЫМ ТИІМДІ БАҒДАРЛАР.

Жұмыс кезеңі	Жиі кездесетін қателіктер	Бұл неліктен қауіпті?	Неғұрлым тиімді бағдар
Бастапқы бағалау	Бірден жағдайды буллинг деп жариялау немесе, керісінше, тексерусіз оны жай ғана ұрыс деп атау.	Қате тактика қалыптасады, ересектер тарапынан қарсылық туындайды немесе тұрақты қысым назардан тыс қалуы мүмкін.	Қайталануын, күштердің теңсіздігін, топтың рөлін, баланың жағдайын тексеру.
Бастапқы әңгімелесу	Қатты эмоционалдық шиеленіс жағдайындағы баладан егжей-тегжейлі сұрақ алу немесе оның жүгінуін мәнсіздендіру.	Бала тұйықталып қалуы мүмкін, мазасыздық пен сенімсіздік күшейеді.	Алдымен шиеленісті төмендету, жүгінудің байыппен қабылданғанын растау, содан кейін фактілерді нақтылау.
Жәбірленуші позициясындағы баламен жұмыс	Жауапкершілікті баланың өзіне жүктеу: «мықты бол», «мән берме», «өзің шеш».	Жалғыздық және кінә сезімі күшейеді.	Алдымен қорғау мен тіректі қамтамасыз ету, содан кейін көмекке жүгіну және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту.

Бастамашымен жұмыс	Тек жазалаумен немесе ақыл айтумен шектелу.	Мінез-құлық жасырын сипатқа ауысуы мүмкін, ал қысымды ұстап тұрған себептер сақталып қалады.	Зиянды тоқтату, шекараларды белгілеу және мінез-құлықтың қызметін түсіну.
Бақылаушылармен жұмыс	Оларды жағдайға қатысы жоқ деп санау.	Буллингті топтық қолдау өзгеріссіз қалады.	Үнсіздіктің, күлкінің, қолдаудың рөлін көрсету және көмектің қауіпсіз тәсілдерін үйрету.
Сыныппен жұмыс	Нақты қатысушыларды көпшілік алдында талқылау немесе дереу татуласуды талап ету.	Ұят сезімін, қарсылықты және жасырын қысымды күшейтіп жіберуге болады.	Топ нормаларымен, бақылаушылардың рөлімен және қолдаудың қауіпсіз формаларымен жұмыс жүргізу.
Ата-аналармен өзара әрекеттесу	Әңгімені кінәліні іздеуге айналдыру.	Ересектер қорғану позициясына өтіп, дау мен өзара кінәлауға ұрынады.	Фактілерге, баланың жағдайына және сүйемелдеудің жақын арадағы қадамдарына сүйену.
Сүйемелдеуді аяқтау	Алғашқы әңгімеден немесе бір ғана іс-шарадан кейін жағдай шешілді деп есептеу.	Буллинг жасырын түрге ауысып, жалғасуы мүмкін.	Қысым белгілері сақталған жағдайда динамиканы міндетті түрде қадағалау және тактиканы қайта қарау.

Бұл кестені педагог-психолог үшін жұмыс жадынамасы ретінде қолдануға болады. Ол көмектің формалды сипат алып кетпегенін және жағдайды әлі де ұстап тұрған маңызды буын назардан тыс қалмағанын жылдам тексеруге көмектеседі.

Әрекет ету алгоритмі педагог-психологқа сабырлы, жүйелі және кәсіби түрде әрекет етуге көмектеседі. Буллинг жағдайында жапсырма тағуға асықпау, сонымен қатар бала осал позицияда тұрған кезде көмекті созып

жібермеу маңызды. Алғашқы әрекеттер сигналды қабылдауға, қауіпсіздікті бағалауға, негізгі белгілерді нақтылауға, жақын арадағы міндетті таңдауға және қажетті ересектерді тартуға бағытталуы тиіс.

Сонымен бірге әдістемелік ұсынымдар зорлық-зомбылық, қысым көрсету, буллинг және кибербуллинг фактілеріне ден қоюдың белгіленген тәртібін алмастырмайды. Олар педагог-психологқа осы шеңбер ішінде кәсіби әрекет етуге көмектеседі: балаға ұқыпты қарау, қауіп белгілеріне мұқият болу, басқа ересектермен келісілген түрде жұмыс істеу және құпиялылықты міндетті түрде сақтау.

Динамиканы мониторингтеу де кем емес маңызды. Өткізілген әңгіме, ата-аналармен кездесу немесе сыныппен жұмыс жағдайдың аяқталғанын білдірмейді. Педагог-психолог үшін нақты ненің өзгеріп жатқанын көру маңызды: баланың жағдайы, сыныптың реакциясы, бастамашының мінез-құлқы, ересектердің ұстанымы және қысымның жасырын түрлерінің бар-жоғы.

Осылайша, буллингпен практикалық жұмыс бір реттік ден қою ретінде емес, жүйелі сүйемелдеу ретінде құрылады. Дәл осы тәсіл формалды шаралардан баланы нақты қорғауға, топтық норманы өзгертуге және жағдайдың қайталануінің алдын алуға көшуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім беру ортасындағы буллинг кездейсоқ агрессия эпизоды немесе жекелеген білім алушылардың жеке қиындығы ғана емес, сыныптағы және білім беру ұйымындағы бүкіл қарым-қатынас жүйесін қамтитын күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс болып табылады. Дәл сондықтан оны бір реттік шаралар, жекелеген әңгімелесулер немесе ең айқын көріністерге формалды түрде ден қою арқылы еңсеру мүмкін емес. Буллингтің тұрақтылығы тек бастамашының әрекеттерімен ғана емес, жәбірленушінің жағдайымен, бақылаушылардың реакциясымен, топтың ықпалымен, педагогтердің, отбасының ұстанымымен және білім беру ортасында қалыптасатын нормалармен қамтамасыз етіледі.

Осы тақырыпты қарастыру барысында педагог-психологтың кәсіби тиімділігі көбіне болып жатқан жағдайдың табиғатын дәл тану қабілетіне байланысты екені көрсетілді. Буллингті, жанжалды және ситуативтік агрессияны ажырату принципті мәнге ие, өйткені сүйемелдеудің кейінгі тактикасын таңдау дәл осыған байланысты болады. Әрбір рөлдік позицияның ішінде өзіндік психологиялық айырмашылықтар бар екенін түсіну де маңызды, демек, көмек бірыңғай шаблон бойынша құрылмауы тиіс.

Буллингке қатысушылардың психологиялық портреттерін талдау жағдайды сыртқы әрекеттер арқылы үстірт емес, мінез-құлықтың қызметтері, осалдық ерекшеліктері, топтық ықпалдың жасырын механизмдері және қатысудың ішкі себептері арқылы тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл педагог-психологқа рөлдерді формалды түрде анықтаудан шын мәніндегі атаулы жұмысқа көшуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыста баланың әрекеттері ғана емес, оның қарым-қатынас жүйесіндегі орны, ресурстары, шектеулері және қауіп факторлары да ескеріледі.

Буллингтің топтық құбылыс ретінде сақталатыны да ерекше маңызға ие. Бұл көмек тек агрессорға немесе тек жәбірленуші позициясындағы балаға ғана бағытталмауы керек дегенді білдіреді. Топтық динамиканы өзгертпей, бақылаушылармен жұмыс жүргізбей, ересектердің әрекетін келістірмей және жүйелі ден қою жүйесін құрмай, ең шынайы әрі кәсіби тұрғыдан негізделген әрекеттердің өзі жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан буллинг жағдайындағы педагог-психологтың қызметі аналитикалық, түзетушілік, үйлестірушілік және профилактикалық жұмыстың үйлесімі ретінде қарастырылуы тиіс.

Осы әдістемелік ұсынымдарда ұсынылған практикалық бағдарлар нәтижелі сүйемелдеу бірнеше өзара байланысты негіздерге сүйенетінін көрсетеді: жағдайды уақтылы анықтау, оның құрылымын дәл талдау, қатысушылардың рөлдерін ескере отырып тактиканы таңдау, педагогтерді, ата-аналарды және әкімшілікті тарту, сондай-ақ өзгерістерді жүйелі түрде мониторингтеу. Мұндай тәсіл қалыптасып қалған буллингке ден қоюға ғана емес, оның қайта туындау ықтималдығын төмендетуге де мүмкіндік береді, білім беру ортасында құрмет, қауіпсіздік және жауапты өзара әрекеттесу нормаларын нығайтады.

Осылайша, ұсынылған тәсілдің негізгі құндылығы – педагог-психологқа жекелеген әрекеттермен шектелмей, буллингті жүйелі кәсіби араласуды талап ететін процесс ретінде көруге мүмкіндік беруінде. Әңгіме қысымның

жекелеген эпизодтарын тоқтату туралы ғана емес, неғұрлым терең міндет туралы болып отыр: білім алушылардың психологиялық қауіпсіздігін қалпына келтіру, зорлық-зомбылықты топтық қолдауды азайту және баланың қадір-қасиетін құрметтеу декларация емес, тұрақты күнделікті нормаға айналатын білім беру ортасын қалыптастыру.

Педагог-психологтың буллинг жағдайындағы жұмысының негізгі кәсіби мәні дәл осында: буллингті танып, оған әрекет ету ғана емес, сонымен қатар білім беру ұйымына буллингтің орнығуы мен дамуына негіз қалдырмайтын, неғұрлым жетілген, қауіпсіз және адамгершілік тұрғыдан тұрақты қарым-қатынас жүйесін құруға көмектесу.

ТЕРМИНДЕР СӨЗДІГІ

Әрекет ету алгоритмі – психологиялық немесе физикалық қысым көрсету фактілері анықталған жағдайда педагог-психологтың іс-әрекеттерінің кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын жүйесі.

Әлеуметтік бейімделу – арнаулы әлеуметтік көрсетілетін қызметтерге мұқтаж баланың қоғамдағы құндылықтарды, мінез-құлық қағидалары мен нормаларын игеру және қабылдау арқылы әлеуметтік ортаның жағдайларына белсенді түрде бейімделу процесі, сондай-ақ басынан кешірген психологиялық және (немесе) моральдық зардаптарды еңсеру процесі

Баланы жәбірлеу (буллинг) – қорлау сипатындағы жүйелі (екі және одан көп) әрекеттер, қудалау және (немесе) қорқыту, оның ішінде қандай да бір әрекетті жасауға немесе жасаудан бас тартуға мәжбүрлеуге бағытталған әрекеттер, сол сияқты жария түрде немесе масс-медиа және (немесе) телекоммуникация желілері және (немесе) онлайн-платформалар пайдаланыла отырып жасалған дәл сол әрекеттер (кибербуллинг).

Баса назар аударуды талап ететін кәмелетке толмағандар – оқу пәндері бойынша үлгермейтін, қадағалаусыз, панасыз қалған, қаңғыбастықпен, қайыр сұраумен айналысатын, білім беру ұйымдарының жарғысын және (немесе) ішкі тәртіп қағидаларын өрескел немесе бірнеше рет бұзатын, бір ай ішінде төрт күн немесе одан да көп уақыт бойы дәлелді себепсіз сабақтарды жүйелі түрде өткізіп жіберетін, әкімшілік және (немесе) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған, алкогольдік, энергетикалық сусындарды, психикаға белсенді әсер ететін заттарды, электрондық тұтыну жүйелерін, темекі бұйымдарын тұтынатын, ойынқұмарлықтан зардап шегетін (лудомания), жүкті, зорлық-зомбылық, қатыгез қарым-қатынас жасаған, жәбірлеген (буллинг) кәмелетке толмағандар, қоғамға жат мінез-құлық жасаған арнайы білім беру ұйымдарының түлектері.

Жарақат-бағдарланған тәсіл – бұл зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балалармен жұмысты ұйымдастыруға, олардың ықтимал жарақат алу тәжірибесін есепке алуға негізделген және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, қайта жарақаттануды қолдауға және болдырмауға бағытталған тәсіл.

Жеке жұмыс жоспары (ЖЖЖ) – көмек көрсету кабинеті жағдайында зорлық-зомбылықтан зардап шеккен баланың жағдайын бастапқы бағалау негізінде кабинет басшысы ішкі істер органдарымен, сот-медициналық сарапшымен, психологиялық қолдау орталығымен, қорғаншылық және қамқоршылық органымен, сондай-ақ ата-аналармен келісу арқылы әзірлейтін жоспар.

Жеке оңалту жоспары (ЖОЖ) – баланың жағдайына бастапқы бағалау жүргізу негізінде әзірленетін, медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік және құқықтық көмекті қамтитын жоспар.

Жеке сүйемелдеу маршруты – буллинг жағдайындағы нақты қатысушыға оның психологиялық портреті мен рөлін ескере отырып, көрсетілетін нысаналы (адрестік) көмек жүйесі.

Зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинеттері – зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балаларға жан-жақты көмек көрсетуге арналған кабинеттер.

Кейс-менеджер – өзқұзыретішегіндежәнеҚазақстанРеспубликасының заңнамасына сәйкес жеке оңалту жоспары негізінде ведомствоаралық өзара іс-қимылды үйлестіруді және зорлық-зомбылыққа, қатыгездікке, жәбірлеуге (буллингке) ұшыраған, сондай-ақ зорлық-зомбылыққа куә болған кәмелетке толмағанды сүйемелдеуді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының балалар құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік уәкілетті органының қызметкері.

Кибербуллинг – цифрлық технологияларды пайдалану арқылы білім алушыны жүйелі түрде қудалау, қорлау немесе әлеуметтік оқшаулауға бағытталған әрекеттер.

Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары жөніндегі уәкіл – Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайтын, өзіне балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің негізгі кепілдіктерін қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекеттік және қоғамдық институттармен өзара іс-қимыл жасай отырып, балалардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөніндегі функциялар жүктелетін адам.

Қазақстан Республикасының балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі өңірлік уәкілетті органы – балалардың негізгі құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, олардың құқықтарын бұзушылық профилактикасы және оны ерте анықтау, оларды қалпына келтіру және қорғау жөніндегі шараларды қабылдау қызметін үйлестіруді жүзеге асыратын, сондай-ақ мемлекеттің кәмелетке толмағандарға қатысты қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларын орындайтын жергілікті атқарушы орган.

Құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері – құқық бұзушылық профилактикасын жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдары мен азаматтары.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жубакова С. С., Шалгынбаева К. К., Албытова Н. П., Шолпанкулова Г. К. Проблема школьного буллинга: диагностика, особенности, рекомендации // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки». - 2024. - № 4 (84).
2. Тейфук Н. М. Явление буллинга: подходы к определению понятия и разновидности // Молодой ученый. - 2017. - № 20. - С. 217–219.
3. Кривцова С. В., Шапкина А. Н. Особенности школьного буллинга, создающие проблемы его выявления // Вопросы психологии. - 2022. - № 2. - С. 26–39.
4. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. - Oxford: Blackwell, 1993.
5. Шахгулари и др., 2024 (Монография по научно-практическим основам в РК).
6. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review // Aggression and Violent Behavior. - 2010. - Vol. 15, No. 2. - P. 112–120.
7. Быкова Е. А., Истомина С. В. Проблема профилактики буллинга в образовательной организации // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. - 2016. - Т. 22, № 3. - С. 75–78.
8. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журнал Высшей школы экономики. - 2013. - Т. 10, № 3. - С. 149–159.
9. Приходько А. А., Суворова И. Ю. (2022) - Системный подход к распознаванию.
10. Реан А. А., Молчанова М. А., Новикова М. А. Противодействие школьному буллингу: анализ международного опыта // Современная аналитика образования. - 2020. - № 1 (31).
11. Саркисян Ш. В. Жестокое обращение с детьми и профилактика насилия: учебно-методическое пособие. - Костанай: КГУ им. А. Байтурсынова, 2017.
12. Глазман О. Л. Психологические особенности участников буллинга // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. - 2009. - № 105. - С. 159–165.
13. Лучинкина И. С., Фазилова А. Э. Психологические особенности жертв и инициаторов, включённых в буллинг-структуру // Вестник Государственного университета просвещения. Серия: Психологические науки. - 2024. - Т. 19, № 3. - С. 45–54.
14. Smith P. K., & Sharp S. School bullying: Insights and perspectives. - London: Routledge, 1994.
15. Salmivalli C., Lagerspetz K., Björkqvist K., Österman K., & Kaukiainen A. Bullying as a Group Process: Participant Roles and Their Relations to Social Status Within the Group // Aggressive Behavior. - 1996. - Vol. 22, No. 1. - P. 1–15.
16. Драганова О. А., Болдырева О. А. Профилактика буллинга, скулшутинга и кибераддикции в образовательных организациях: методические рекомендации. - Липецк, 2020.

17. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. - М.: Эксмо, 2013.
18. Буллинг в образовательной среде: список книг, статей, электронных ресурсов / Курганская областная универсальная научная библиотека им. А. К. Югова, Отдел информационно-библиографического обслуживания; составитель Н. Звонко. – Курган, 2024. – 24 с. – 52 назв. ББК 91.9: 88.41
19. Кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықтың, қатыгез қарым-қатынастың, қудалаудың (буллингтің) құрбаны болған, сондай-ақ зорлық-зомбылықтың куәгері болған балаларды анықтау және оларға көмек көрсету қағидалары (Қазақстан Республикасы ІІМ, ДСМ, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Оқу-ағарту министрлігінің бірлескен бұйрығы).
20. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы № 506 бұйрығы «Балаларға қатысты қудалаудың (буллингтің) алдын алу қағидалары».
21. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2026 жылғы 30 сәуірдегі № 110-НҚ бұйрығы «Зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинеттері қызметінің үлгілік қағидалары».
22. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 29 сәуірдегі № 92 бұйрығы «Білім беру ұйымдарындағы психологиялық-педагогикалық қолдау қызметінің қызмет қағидалары».
23. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2024 жылғы 19 маусымдағы № 149 бұйрығы «Облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың бала құқықтары жөніндегі өңірлік уәкілінің қызметін жүзеге асыру қағидалары».
24. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2024 жылғы 14 маусымдағы № 256-НҚ бұйрығы «Отбасын қолдау орталықтарының қызметін жүзеге асыру қағидалары».
25. Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі (91 және 92-баптар).
26. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы.

ҚОСЫМШАЛАР

БУЛЛИНГ ФОРМАЛАРЫ ТҮРЛЕРІ ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ФИЗИКАЛЫҚ

ФОРМАЛАР
(ӨСЕР ЕТУ ТӘСІЛІ БОЙЫНША)
ИТЕРУ, СОҒУ, ЗАТТАРДЫ
БҮЛДІРУ

ТҮРЛЕРІ
(БАҒЫТЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША)
ТІКЕЛЕЙ ашық қорлау,
қорқыту, соғу

ТИПТЕРІ
(ҮЙЛЕСІМІ)
ВЕРБАЛДЫ + ӨЛЕУМЕТТІК —
МАЗАҚ ЕТУ + ОҚШАУЛАУ

ВЕРБАЛАДЫ

ФОРМАЛАР
(ӨСЕР ЕТУ ТӘСІЛІ БОЙЫНША)
ҚОРЛАУ, ЛАҚАП АТ ҚОЮ,
КЕЛЕКЕ ЕТУ

ТҮРЛЕРІ
(БАҒЫТЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША)
ЖАНАМА өсек, бойкот,
БАСҚА АРҚЫЛЫ МАНИПУЛЯЦИЯ

ТИПТЕРІ
(ҮЙЛЕСІМІ)
ӨЛЕУМЕТТІК + КИБЕРБУЛЛИНГ
— ОҚШАУЛАУ + ОНЛАЙН
ҚУДАЛАУ

ӘЛЕУМЕТТІК

ФОРМАЛАР
(ӨСЕР ЕТУ ТӘСІЛІ БОЙЫНША)
ЕЛЕМЕУ, БОЙКОТ, ТОПТАН
ШЫҒАРУ

ТҮРЛЕРІ
(БАҒЫТЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША)
КӨЛДЕНЕН БІР ДЕҢГЕЙДЕГІ
ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДА

ТИПТЕРІ
(ҮЙЛЕСІМІ)
ВЕРБАЛДЫ + ФИЗИКАЛЫҚ —
ҚОРЛАУ + СОҒУ

КИБЕРБУЛЛИНГ

ФОРМАЛАР
(ӨСЕР ЕТУ ТӘСІЛІ БОЙЫНША)
ЧАТТАРДА, ӘЛЕУМЕТТІК
ЖЕЛІЛЕРДЕ ҚУДАЛАУ, ФОТО
ТАРАТУ

ТҮРЛЕРІ
(БАҒЫТЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША)
ТІКЕЛЕЙ МҰҒАЛІМ → ОҚУШЫ
НЕМЕСЕ ОҚУШЫЛАР → МҰҒАЛІМ

ТИПТЕРІ
(ҮЙЛЕСІМІ)
ӘЛЕУМЕТТІК + ВЕРБАЛДЫ +
КИБЕР — ЕҢ ТҰРАҚТЫ ТҮРІ

КИБЕРСТАЛКИНГ

ФОРМАЛАР
(ӨСЕР ЕТУ ТӘСІЛІ БОЙЫНША)
ҚОРҚЫТУ, АҢДУ, ЖЕКЕ
МӨЛІМЕТТЕРДІ ЖАРИЯЛАУ

ТИПТЕРІ
(ҮЙЛЕСІМІ)
ФИЗИКАЛЫҚ + ӘЛЕУМЕТТІК —
ҚЫСЫМ + ОҚШАУЛАУ

БУЛЛИНГ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНЫҢ

ЧЕК ПАРАҚТАР

АГРЕССОР

РӨЛІ
ҚУДАЛАУДЫ БАСТАЙДЫ

ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ
БУЛЛИНГТІ БАСТАЙДЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАЙДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ
ҚОРЛАЙДЫ, КЕМСІТЕДІ,
ҚОРҚЫТАДЫ, ӘСЕК
ТАРАТАДЫ, ФИЗИКАЛЫҚ КҮШ
ҚОЛДАНУЫ МҮМКІН

**ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ
ҮШІН НЕГІЗГІ БАҒДАР**
ТЕК ЖАЗАМЕН ШЕКТЕЛМЕЙ,
МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ МОТИВІ МЕН
ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ

**АГРЕССИВТІ
ВИКТИМА**

РӨЛІ
ӘРІ АГРЕССОР, ӘРІ ҚҰРБАН
БОЛУЫ МҮМКІН

ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ
ҚАҚТЫҒЫСТЫ КҮШЕЙТЕДІ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ
АРАНДАТУЫ МҮМКІН, ЖИІ
ЖАНЖАЛҒА ТҮСЕДІ,
ӘЛСІЗДЕРДІ РЕНЖІТУІ
МҮМКІН

**ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ
ҮШІН НЕГІЗГІ БАҒДАР**
ЕКІ ТАРАПТЫ ДА ҰСТАУ;
ҚОРҒАУ ЖӘНЕ АГРЕССИЯНЫ ТҮЗЕТУ

ЖӘБІРЛЕНУШІ

РӨЛІ
ҚУДАЛАУҒА ҰШЫРАЙДЫ

ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ
ҚУДАЛАУДЫҢ НЫСАНЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ
ҚАШҚАҚТАЙДЫ, ҚОРҚАДЫ,
ЖЫЛАЙДЫ, ӨЗІН
ҚОРҒАМАЙДЫ,
ТҮЙЫҚТАЛАДЫ

**ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ
ҮШІН НЕГІЗГІ БАҒДАР**
ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ,
ӘЛСІЗДІК ҮШІН АЙЫПТАМАУ,
ТІРЕК ҚАЛЫПТАСТЫРУ

БАҚЫПАУШЫ

РӨЛІ
ҚУДАЛАУДЫҢ КҮӨГЕРІ

ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ
БУЛЛИНГТІ ҚОЛДАУЫ НЕМЕСЕ ТОҚТАТУЫ
МҮМКІН

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ
КҮЛЕДІ, ҮНДЕМЕЙДІ,
ВИДЕОҒА ТҮСІРЕДІ, ЕЛЕМЕЙДІ
НЕМЕСЕ ҚОРҒАЙДЫ

**ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ
ҮШІН НЕГІЗГІ БАҒДАР**
ТОПТЫҚ ДИНАМИКАМЕН ЖҰМЫС,
ҚОРҒАУШЫЛАР ПОЗИЦИЯСЫНА

БУЛЛЕР ТИПТЕРІ

1/2

ЧЕК ПАРАҚТАР

ҮСТЕМАІ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ
ҚУДАЛАУДЫ ӨЗІ БАСТАЙДЫ, БАҒЫТ БЕРЕДІ, АШЫҚ НЕМЕСЕ БАСҚАЛАР АРҚЫЛЫ ӨРЕКЕТ ЕТЕДІ

НЕГІЗІНДЕ НЕ ЖАТЫР
БИЛІК, БАҚЫЛАУ, СТАТУС. СЕНІМДІЛІКТІҢ АРТЫНДА – ЛИДЕРЛІКТІ ЖОҒАЛТУ ҚОРҚЫНЫШЫ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК
ТОПҚА ЫҚПАЛЫ, НАЗАР ЖОҒАЛТҚАНДА РЕАКЦИЯСЫ

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӨУЕКЕЛДЕРІ
ТЕК ЛИДЕРДІ КӨРУ, БАСҚАЛАРДЫҢ ҚЫСЫМЫН БАЙҚАМАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ
КӨПШІЛІК АЛДЫНДА ҰЯЛТУ, БИЛІК ҮШІН КҮРЕСУ, ТЕК ЖАЗАЛАУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР
ЫҚПАЛЫН МОЙЫНДАУ, ШЕКАРА ҚОЮ, КӨШБАСШЫЛЫҚТЫ ДҰРЫС БАҒЫТТАУ

МАЗАСЫЗ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ
АГРЕССИЯ – ҚОРҒАНЫС, СЫНҒА ҚАТТЫ РЕАКЦИЯ БЕРЕДІ, КҮШТІЛЕРГЕ ҚОСЫЛАДЫ

НЕГІЗІНДЕ НЕ ЖАТЫР
ӨЛСІЗДІК ҚОРҚЫНЫШЫ, СЕНІМСІЗДІК, МАЗАСЫЗДЫҚ, ТӨМЕН ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК
БАҒАЛАУҒА СЕЗІМТАЛДЫҒЫ, РЕНЖІГІШТІГІ, ҚОРҒАНЫШ АГРЕССИЯСЫ

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӨУЕКЕЛДЕРІ
ТЕК АГРЕССОРДЫ КӨРУ, ОНЫҢ ІШКІ КҮЙІН ЕЛЕМЕУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ
КӨПШІЛІК АЛДЫНДА КЕМСІТУ, ҚОРҚАҚ ДЕП АЙЫПТАУ, ТЕК ЖАЗАЛАУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР
ШЕКАРА ҚОЮ, ҚАУІП ДЕНГЕЙІН АЗАЙТУ, ТІРЕК ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ИМПУЛЬСИВТІ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ
ТЕЗ АШУЛАНАДЫ, ИТЕРЕДІ, БАЛАҒАТТАЙДЫ, САЛДАРЫН ОЙЛАМАЙДЫ

НЕГІЗІНДЕ НЕ ЖАТЫР
ӨЗІН-ӨЗІ БАҚЫЛАУДЫҢ ӨЛСІЗДІГІ, ЭМОЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУ ҚИЫН

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК
АШУЛАНҒАН СӨТТІ БАЙҚАЙ МА, ӨЛСІЗДЕРДІ ТАҢДАЙ МА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӨУЕКЕЛДЕРІ
ҚАСАҚАНА ДЕП САНАУ НЕМЕСЕ ТОЛЫҚ АҚТАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ
КӨПШІЛІК АЛДЫНДА ҰЯЛТУ, ҮЙРЕТПЕЙ ТАЛАП ҚОЮ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР
ШЕКАРА + ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУГЕ ҮЙРЕТУ

212

БУЛЛЕР ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

КОНФОРМДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ
ӨЗІ БАСТАМАЙДЫ, БІРАҚ КҮШТІГЕ ҚОСЫЛАДЫ: КҮЛЕДІ, ҚОЛДАЙДЫ, ӨСЕК ТАРАТАДЫ

НЕГІЗІНДЕ НЕ ЖАТЫР
ҚАБЫЛДАНБАУ ҚОРҚЫНЫШЫ, ТОПҚА ТӘУЕЛДІЛІК, ӨЗ ПОЗИЦИЯСЫНЫҢ БОЛМАУЫ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК
ТЕК ЛИДЕРДІҢ ЖАНЫНДА ӨРЕКЕТ ЕТЕ МЕ, ТОПҚА ҚАРАЙ МА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ
ТЕК ЛИДЕРДІ КӨРУ, ВИДЕТЬ ТОЛЬКО ЛИДЕРА, НЕ ЗАМЕЧАТЬ ПОДАВЛЕНИЯ ДРУГИХ.

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ
КӨПШІЛІК АЛДЫНДА ҰЯЛТУ, ЛИДЕРГЕ ҚАРСЫ ҚОЮ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР
РӨЛІН ТҮСІНУГЕ КӨМЕКТЕСУ, ӨЗ ПОЗИЦИЯСЫН КҮШЕЙТУ

ӘЛЕУМЕТТЕНГЕН

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ
СЫРТТАЙ БӘРІ ЖАҚСЫ КӨРІНЕДІ, БІРАҚ ЖАНАМА ҚЫСЫМ ЖАСАЙДЫ (ӨСЕК, МАНИПУЛЯЦИЯ, БОЙКОТ)

НЕГІЗІНДЕ НЕ ЖАТЫР
ЫҚПАЛ ЕТУ ҚАЖЕТТІЛІГІ, ЖАСЫРЫН БАСҚАРУ, ИМИДЖГЕ БАҒЫТТАЛУ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК
СЫРТҚЫ БЕЙНЕ МЕН НАҚТЫ ЖАҒДАЙ СӨЙКЕС ПЕ, БАСҚАЛАР ОҚШАУЛАНҒАН БА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ
СЫРТҚЫ ЖАҚСЫ КӨРІНІСКЕ СЕНІП, ЖАСЫРЫН БУЛЛИНГТІ БАЙҚАМАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ
ТЕК ҮЛГЕРІМГЕ СҮЙЕНУ, ЖАНАМА БЕЛГІЛЕРДІ ЕЛЕМЕУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР
ӨРТҮРЛІ ДЕРЕК ЖИНАУ, ТОПТЫҚ ДИНАМИКАНЫ ТАЛДАУ

БҰЛЛИНГ ЖӘБІРЛЕНУШІСІНІҢ ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЖАЛҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

ҮНЕМІ
ШАҒЫМДАНАДЫ,
БІРАҚ ФАКТІЛЕР
РАСТАЛМАЙДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ НЕГІЗІ

ҮНЕМІ
ШАҒЫМДАНАДЫ, БІРАҚ
ФАКТІЛЕР
РАСТАЛМАЙДЫ

ПСИХОЛОГ НЕНІ БАҚЫЛАУЫ КЕРЕК

ШАҒЫМДАР РАСТАЛА
МА, НАЗАРҒА
ҚАЖЕТТІЛІК БАР МА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

БІРДЕН СЕНУ НЕМЕСЕ
БІРДЕН ӨТІРІКШІ ДЕУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

«ӨТІРІКШІ» ДЕП ТАҢБА
ТАҒУ, ӨШКЕРЕЛЕУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

ФАКТІЛЕРДІ ТЕКСЕРУ,
ШЫНАЙЫ ҚАЖЕТТІЛІКТІ
АНЫҚТАУ

АГРЕССИВТІ ВИКТИМДІ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

ӨЗІ ҚҰДАЛАУҒА
ҰШЫРАЙДЫ, БІРАҚ
БАСҚАЛАРҒА (КӨБІНЕ
ӘЛСІЗДЕРГЕ) ШАБУЫЛ
ЖАСАЙДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ НЕГІЗІ

ЖИНАЛҒАН ӘЛСІЗДІК,
«БІРІНШІ СОҒУ КЕРЕК»
ДЕГЕН СЕНІМ

ПСИХОЛОГ НЕНІ БАҚЫЛАУЫ КЕРЕК

АГРЕССИЯ МЕН
ДӨРМЕНСІЗДІКТІҢ
АЛМАСУЫ, ӨЗІ
ТОПТЫҢ НЫСАНЫ МА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

ТЕК АГРЕССИЯНЫ
КӨРІП, ОНЫҢ
ЗАРДАБЫН БАЙҚАМАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

ТЕК АГРЕССИЯ ҮШІН
АЙЫПТАУ, БӨРІН
ТӨРТІЛКЕ ТІРЕУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

АЛДЫМЕН ҚОРҒАУ,
КЕЙІН АШУДЫ ДҰРЫС
БІЛДІРУГЕ ҮЙРЕТУ

БУЛЛИНГ ЖӘБІРЛЕНУШІСІНІҢ ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЕНЖАР ЖӘБІРЛЕНУШІ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

МАЗАСЫЗ, ТҰЙЫҚ,
ҮНДЕМЕЙДІ, ӨЗІН
ҚОРҒАМАЙДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ НЕГІЗІ

ҚОРҚЫНЫШ,
ҮЙРЕНГЕН
ДӘРМЕНСІЗДІК, ТӨМЕН
ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУ

ПСИХОЛОГ НЕНІ БАҚЫЛАУЫ КЕРЕК

ОҚШАУЛАНУ, ҮНСІЗДІК,
МЕКТЕПТЕН ҚАШУ

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

ҮНДЕМЕУДІ ҚАЛЫПТЫ
ДЕП САНАУ, ӨЛСІЗ ДЕП
АЙЫПТАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

«ЕЛЕМЕ», «ЖАУАП
ҚАЙТАР» ДЕУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

ҚАУІПСІЗДІК, СЕНІМ,
ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУДЫ
КӨТЕРУ

АРАНДАТУШЫ ЖӘБІРЛЕНУШІ

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

ЖАБЫСАДЫ,
ТҰРАҚСЫЗ, ШЕКАРАНЫ
БҰЗАДЫ, БІРАҚ ӨЗІ ДЕ
ҚҰДАЛАУҒА
ҰШЫРАЙДЫ

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ НЕГІЗІ

ӨЛЕУМЕТТІК
ДАҒДЫЛАРДЫҢ
ЖЕТІСПЕУІ,
ҚАБЫЛДАМУҒА
МҰҚТАЖДЫК

ПСИХОЛОГ НЕНІ БАҚЫЛАУЫ КЕРЕК

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЖӘНЕ
ТОПТАҒЫ ОРНЫ
(ҚОЛДАУ БАР МА)

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

«ӨЗІ КІНӘЛІ» ДЕП
САНАУ, БУЛЛИНГТІ
АҚТАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

«ӨЗІН КІНӘЛІСІҢ» ДЕУ,
КЕМШІЛІКТЕРІН ЖАРИЯ
ТАЛҚЫЛАУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

АЛДЫМЕН ҚҰДАЛАУДЫ
ТОҚТАТУ, КЕЙІН
ӨЛЕУМЕТТІК
ДАҒДЫЛАРДЫ ҮЙРЕТУ

БУЛЛИНГ КЕЗІНДЕГІ БАҚЫЛАУШЫЛАР ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ПОТЕНЦИАЛДЫ ҚОРҒАУШЫЛАР

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

ЖАНАШЫРЛЫҚ БІЛДІРЕДІ,
КӨМЕКТЕСКІСІ КЕЛЕДІ,
БІРАҚ ҚОРҚАДЫ

НЕГІЗІ

ЖАНАШЫРЛЫҚ +
САЛДАРДАН ҚОРҚУ,
ДАҒДЫНЫҢ ЖОҚТЫҒЫ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

КҮЛМЕЙ МЕ,
КӨЗҚАРАСПЕН ҚОЛДАУ
КӨРСЕТЕДІ МЕ,
УАЙЫМДАЙ МА

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

МҰНЫҢ СЫНЫПТЫҢ
БАСТЫ РЕСУРСЫ ЕКЕНІН
БАЙҚАМАУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

БІРДЕН БАТЫЛДЫҚ ТАЛАП
ЕТУ, РӨЛДІ ӘСІРЕЛЕУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

СЕНІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ,
НАҚТЫ КӨМЕК
ЖОЛДАРЫН КӨРСЕТУ

БЕПСЕНДІ ҚОРҒАУШЫЛАР

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ

ҚҰДАЛАУДЫ ТОҚТАТАДЫ,
ҚҰРБАНДЫ ҚОЛДАЙДЫ,
ЕРЕСЕКТЕРДІ ШАҚЫРАДЫ

НЕГІЗІ

ӘДІЛЕТТІЛІК, ЭМПАТИЯ,
АДАМГЕРШІЛІК ҰСТАНЫМ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ӘДІЛЕТТІЛІК, ЭМПАТИЯ,
АДАМГЕРШІЛІК ҰСТАНЫМ

ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ

«ӨЗДЕРІ МЫҚТЫ» ДЕП
ОЙЛАП, ӘЛСІЗ ТҰСЫН
ЕЛЕМЕУ

НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ

ҚОЛДАУСЫЗ ҚАЛДЫРУ,
«НЕГІЗГІ КӨМЕКШІ»
РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

БАСТАПҚЫ БАҒДАР

ҚОЛДАУ, ҚОРҒАУ, АРТЫҚ
ЖҮКТЕМЕ БЕРМЕУ

БУЛЛИНГ КЕЗІНДЕГІ БАҚЫЛАУШЫЛАР ТИПТЕРІ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ІНЕСУШІЛЕР	ЕНЖАР ҚОЛДАУШЫЛАР	БЕЙТАРАПТАР
МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ КҮЛЕДІ, МАЗАҚТЫ ҚОЛДАЙДЫ, ӘСЕК ТАРАТАДЫ, ҚҰДАЛАУДЫ КҮШЕЙТЕДІ	МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ АРАЛАСПАЙДЫ, БІРАҚ АГРЕССИЯНЫ АҚТАЙДЫ («ӨЗІ КІНӘЛІ»)	МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ КӨЗІН ТАЙДЫРАДЫ, ЕШТЕНЕ БОЛМАҒАНДАЙ КЕЙІП ТАНЫТАДЫ
НЕГІЗІ ҚАБЫЛДАНБАУДАН ҚОРҚУ, ЛИДЕРГЕ ТӘУЕЛДІЛІК, «ӨЗ АДАМЫ» БОЛУ	НЕГІЗІ КҮШТІ ЖАҚТАУ, ЗОРЛЫҚТЫ АҚТАУ, ЖАУАПКЕРШІЛІКТЕН ҚАШУ	НЕГІЗІ ҚОРҚЫНЫШ, СЕНІМСІЗДІК, НӘТИЖЕ БОЛМАЙДЫ ДЕГЕН ОЙ
НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК ЛИДЕРГЕ БАҒЫТТАЛУЫ, ТЕК КҮШТІЛЕР ЖАНЫНДА ҚЫСЫМ КӨРСЕТУІ	НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК ҚҰРБАНҒА БАҒА БЕРУІ, КҮШТІЛЕРДІ АҚТАУЫ	НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК ЕРЕКШЕЛЕНУДЕН ҚОРҚА МА, КӨМЕК ТАҚЫРЫБЫНАН ҚАШАДЫ МА
ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ	ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ БЕЙТАРАП ДЕП ҚАБЫЛДАУ, БІРАҚ ОЛАР АГРЕССОР ЖАҒЫНДА	ЕРЕСЕКТЕР ҚАТЕЛІГІНІҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ СЫРТТАЙ БЕЙЖАЙ ДЕП ОЙЛАУ, БІРАҚ ІШТЕЙ УАЙЫМДАЙДЫ
НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ РӨЛІН ЕЛЕМЕУ, ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ АЛЫП ТАСТАУ	НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ ЖАҒДАЙДЫ ТҮСІНБЕЙ, ЖАЙ ҒАНА ҰРЫСУ	НЕ ІСТЕУГЕ БОЛМАЙДЫ БЕЙЖАЙЛЫҚ ҮШІН АЙЫПТАУ, «МИНДЕТІСІҢ» ДЕП ҚЫСЫМ ЖАСАУ
БАСТАПҚЫ БАҒДАР ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ҚАЙТАРУ, ҚАТЫСУШЫ РӨЛІНІҢ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН АЗАЙТУ	БАСТАПҚЫ БАҒДАР ІШКІ КӨЗҚАРАСТЫ ӨЗГЕРТУ, ЭМПАТИЯНЫ ДАМУ	БАСТАПҚЫ БАҒДАР ҚАУІПСІЗ КӨМЕК ТӘСІЛДЕРІН ҮЙРЕТУ, ҚОРҚЫНЫШТЫ АЗАЙТУ

БУЛЛИНГ БАСТАМАШЫЛАРЫМЕН (АГРЕССОРЛАРМЕН) ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

КОНФОРМДЫ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ТОПҚА ТӘУЕЛДІЛІК,
ҚАБЫЛДАНБАУДАН
ҚОРҚУ, ТОПҚА КІРУ ҮШІН
ҚУДАЛАУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ӨЗ ПОЗИЦИЯСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ТОПҚА
ТӘУЕЛСІЗ БОЛУ,
ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ
ТҮСІНУ

ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ
ЖЕКЕ ЖҰМЫС + «ДҰРЫС
ӘРЕКЕТ» ТАЛҚЫЛАУ +
ТОПТЫҚ ДИНАМИКАМЕН
ЖҰМЫС

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТЕК
«ЖАМАН ОРТАҒА» ЖАБУ,
ЖЕКЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ
АЛЫП ТАСТАУ

ӘЛЕУМЕТТЕНГЕН

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ЖАСЫРЫН АГРЕССИЯ,
ЖАНАМА ТӘСІЛДЕР,
СЫРТТАЙ БӘРІ ЖАҚСЫ
КӨРІНЕДІ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ЖАСЫРЫН ЗИЯН ҮШІН
ЖАУАПКЕРШІЛІК,
БИЛІККЕ ҚАТЫНАС ЖӘНЕ
ЭМПАТИЯМЕН ЖҰМЫС

ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ
ЖЕКЕ ЖҰМЫС +
ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ
+ БАҒЫЛАУ +
ЕРЕСЕКТЕРМЕН КЕЛІСІМ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

ТЕК СЫРТҚЫ
ЖЕТІСТІККЕ МӘН БЕРУ,
ЖАНАМА БУЛЛИНГТІ
БАҒАЛАМАУ

БУЛЛИНГ БАСТАМАШЫЛАРЫМЕН (АГРЕССОРЛАРМЕН) ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

КОНФОРМДЫ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ТОПҚА ТӘУЕЛДІЛІК,
ҚАБЫЛДАНБАУДАН
ҚОРҚУ, ТОПҚА КІРУ ҮШІН
ҚҰДАЛАУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ӨЗ ПОЗИЦИЯСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ТОПҚА
ТӘУЕЛСІЗ БОЛУ,
ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ
ТҮСІНУ

ҰСЫНЫЛАТЫН ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ

ЖЕКЕ ЖҰМЫС + «ДҰРЫС
ӨРЕКЕТ» ТАЛҚЫЛАУ +
ТОПТЫҚ ДИНАМИКАМЕН
ЖҰМЫС

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТЕК
«ЖАМАН ОРТАҒА» ЖАБУ,
ЖЕКЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ
АЛЫП ТАСТАУ

ӘЛЕУМЕТТЕНГЕН

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ЖАСЫРЫН АГРЕССИЯ,
ЖАНАМА ТӨСІЛДЕР,
СЫРТТАЙ БӘРІ ЖАҚСЫ
КӨРІНЕДІ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ЖАСЫРЫН ЗИЯН ҮШІН
ЖАУАПКЕРШІЛІК,
БИЛІККЕ ҚАТЫНАС ЖӨНЕ
ЭМПАТИЯМЕН ЖҰМЫС

ҰСЫНЫЛАТЫН ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ

ЖЕКЕ ЖҰМЫС +
ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ
+ БАҒЫЛАУ +
ЕРЕСЕКТЕРМЕН КЕЛІСІМ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

ТЕК СЫРТҚЫ
ЖЕТІСТІККЕ МӘН БЕРУ,
ЖАНАМА БУЛЛИНГТІ
БАҒАЛАМАУ

ИМПУЛЬСИВТІ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ӨЗІН-ӨЗІ БАҚЫЛАУДЫҢ
ӘЛСІЗДІГІ, ТЕЗ
АШУЛАНУ, САЛДАРЫН
ОЙЛАМАУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУДІ
ДАМУ, ТРИГГЕРЛЕРДІ
ТАНУ, ЭМОЦИЯНЫ
ҚАУІПСІЗ БЫЛДІРУ

ҰСЫНЫЛАТЫН ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ

ЖЕКЕ ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСЫ
+ ӨЗІН-ӨЗІ БАҚЫЛАУ
ЖАТТЫҒУЛАРЫ +
ОТБАСЫ ЖӨНЕ
МҰҒАЛІММЕН ЖҰМЫС

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

«ЖАМАН МІНЕЗ» ДЕП
ТҮСІНДІРУ, ӨЗІН-ӨЗІ
РЕТТЕУ
ҚИЫНДЫҚТАРЫН
ЕЛЕМЕУ, ЕРЕСЕКТЕРДІҢ
ҚАТАЛ РЕАКЦИЯСЫ

БУЛЛИНГ ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРІМЕН ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЕНЖАР ЖӘБІРЛЕНУШІ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ӨЛСІЗДІК, ҚОРҚЫНЫШ,
СЕНИМСІЗДІК,
ҚАШҚАҚТАУ, ІШКЕ
ЖАСЫРУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ҚАУІПСІЗДІК,
МАЗАСЫЗДЫҚТЫ
АЗАЙТУ, ЕРЕСЕКТЕРГЕ
ТІРЕК, КӨМЕК СҰРАУҒА
ҮЙРЕТУ

ҰСЫНЫЛАТЫН ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ

ЖЕКЕ КЕЗДЕСУЛЕР,
ҚОЛДАУ, МҰҒАЛІМДЕР
ЖӘНЕ АТА-АНАЛАРМЕН
КЕЛІСІМ, СЫНЫППЕН
ЖҰМЫС

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

«ӨЗІНДІ ҚОРҒАУДЫ
ҮЙРЕН» ДЕП ҚЫСЫМ
ЖАСАУ, ӨЛСІЗДІК ҮШІН
АЙЫПТАУ,
ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ БАЛАҒА
ЖҮКТЕУ.

АРАНДАТУШЫ ЖӘБІРЛЕНУШІ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ИМПУЛЬСИВТІЛІК,
ЖАБЫСЫП ҚАЛУ,
ЭМОЦИЯЛЫҚ
ТҰРАҚСЫЗДЫК, БІРАҚ
ШЫНАЙЫ ӨЛСІЗДІК
САҚТАЛАДЫ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ҚҰДАЛАУДАН ҚОРҒАУ,
ӨЗ ҚИЫНДЫҚТАРЫН
ТҮСІНУГЕ КӨМЕКТЕСУ,
КОНСТРУКТИВТІ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ
ДАМУ

ҰСЫНЫЛАТЫН ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ

ЖЕКЕ ЖҰМЫС,
ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ,
КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ
ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУДІ
ДАМУ, ТОПТЫҚ
ДИНАМИКАНЫ ТҮЗЕТУ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

«ӨЗІ КІНӘЛІ» ДЕУ,
БУЛЛИНГТІ АҚТАУ, ҚАТАҢ
БАҒАЛАУ, КӨПШІЛІК
АЛДЫНДА ТАЛҚЫЛАУ

БУЛЛИНГ ЖӘБІРЛЕНУШІСІМЕН ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЖАЛҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ҚАТТЫ РЕНИШ, ЖҮЙЕСІЗ
ҚҰДАЛАУ СЕЗІМІ,
БАҒАЛАУҒА ЖОҒАРЫ
СЕЗІМТАЛДЫҚ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

НАҚТЫ ЖАҒДАЙДЫ
АНЫҚТАУ, ЖӘБІРЛЕНУШІ РӨЛІН
БЕКІТТУ, ЖЕТІЛГЕН
РЕАКЦИЯЛАРҒА ҮЙРЕТУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ЖЕКЕ ӨҢІМЕЛЕР,
МҰҚИЯТ ДИАГНОСТИКА,
ДЕРЕКТЕРДІ САЛЫСТЫРУ,
ЕРЕСЕКТЕРГЕ КЕҢЕС БЕРУ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

ҚАҚТЫҒЫСТЫ БІРДЕН
БУЛЛИНГ ДЕП ТАҢУ,
ЖӘБІРЛЕНУШІ РӨЛІН БЕКІТУ,
ЖАНАМА ПАЙДАСЫН
КҮШЕЙТУ

АГРЕССИВТІ ВИКТИМАДІ

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ӘЛСІЗДІК ПЕН АГРЕССИЯ
ҚАТАР ЖҮРЕДІ: ӨЗІ ЖӘБІР
КӨРЕЛІ, БІРАҚ
ӘЛСІЗДЕРГЕ ШАБУЫЛ
ЖАСАЙДЫ; РӨЛДЕРДІҢ
АУЫСУЫ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

АЛДЫМЕН ҚЫСЫМДЫ
ТОҚТАТУ, KEЙІН
АГРЕССИЯНЫ ТҮЗЕТУ,
АШУЛЫ БІЛДІРУДІҢ БАСҚА
ТӘСІЛДЕРІН ҮЙРЕТУ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ЖЕКЕ СҮЙЕМЕЛДЕУ +
МҰҒАЛІМДЕР ЖӘНЕ
АТА-АНАЛАРМЕН
БІРЛЕСКЕН ЖҰМЫС +
ТОПТЫҚ ДИНАМИКАНЫ
БАҚЫЛАУ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

ТЕК АГРЕССИЯНЫ
НЕМЕСЕ ТЕК ЗАРДАПТЫ
КӨРУ; ҚОРҒАУСЫЗ
ЖАЗАЛАУ; АГРЕССИЯНЫ
ӘЛСІЗДІКПЕН АҚТАУ

БАҚЫЛАУШЫЛАРМЕН (КУӘГЕРМЕН) ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

ІНЕСУШІЛЕР

**НЕГЕ НАЗАР
АУДАРУ КЕРЕК**
АГРЕССОРДЫ АШЫҚ
ҚОЛДАЙДЫ: КУЛУ, ӨСЕК,
ОҚШАУЛАУ, ЛИДЕРГЕ
ТӘУЕЛДІ

**НЕГІЗГІ ЖҰМЫС
МІНДЕТТЕРІ**
ЖАДАЙКЕРШІЛІКТІ
ҚАЙТАРУ, ҚАТЫСУШЫ
РӨЛІНІҢ
ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН
АЗАЙТУ

**ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ**
ЖЕКЕ ӘНГІМЕ +
СЫНЫППЕН ЖҰМЫС,
ТОПТЫҚ ҚЫСЫМДЫ
ТАЛҚЫЛАУ

**НЕДЕН АУЛАҚ
БОЛУ КЕРЕК**
РӨЛІН ЕЛЕМЕУ,
ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ АЛЫП
ТАСТАУ, ТҮЗЕТУСІЗ
КӨПШІЛІК АЛДЫНДА
АЙЫПТАУ

ЕНЖАР ҚОЛДАУШЫЛАР

**НЕГЕ НАЗАР
АУДАРУ КЕРЕК**
АРАЛАСПАЙДЫ, БІРАҚ
ҚУДАЛАУДЫ АҚТАЙДЫ
(«ӨЗІ КІНӘЛІ»), ІШТЕЙ
КҮШТІ ЖАҚТАЙДЫ

**НЕГІЗГІ ЖҰМЫС
МІНДЕТТЕРІ**
ЗОРЛЫҚТЫ АҚТАЙТЫН
КӨЗҚАРАСТАРДЫ ӨЗГЕРТУ,
ЭМПАТИЯНЫ ДАМУ

**ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ**
ТОПТЫҚ ТАЛҚЫЛАУ,
ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ,
СЫНЫП САФАТТАРЫ, ЖЕКЕ
ӘНГІМЕ

**НЕДЕН АУЛАҚ
БОЛУ КЕРЕК**
СЕБЕПТЕРДІ ТАЛДАМАЙ,
ТЕК НАСИХАТ АЙТУ
(«ЖАҚСЫ БОЛ» ДЕУ)

БЕЙТАРАП БАҚЫЛАУШЫЛАР

**НЕГЕ НАЗАР
АУДАРУ КЕРЕК**
КӨЗІН ТАЙДЫРАДЫ,
БАЙҚАМАҒАНДАЙ
БОЛАДЫ, ҚОРҚЫНЫШ,
НӘТИЖЕ БОЛМАЙДЫ
ДЕГЕН СЕНІМ

**НЕГІЗГІ ЖҰМЫС
МІНДЕТТЕРІ**
БЕЙТАРАПТЫҚТЫҢ ӨСЕРІН
ТҮСІНДІРУ, ҚАУІПСІЗ
ҚОЛДАУ ТӘСІЛДЕРІН
ҮЙРЕТУ

**ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ**
ПСИХОАҒARTУ, ҚАУІПСІЗ
ӘРЕКЕТ СЦЕНАРИЙЛЕРІН
ҮЙРЕТУ, СЫНЫППЕН
ЖҰМЫС, ЖЕКЕ ҚОЛДАУ

**НЕДЕН АУЛАҚ
БОЛУ КЕРЕК**
БІРДЕН БАТЫЛДЫҚ ТАЛАП
ЕТУ, РӨЛДІ
РОМАНТИЗАЦИЯЛАУ,
ҚОЛДАУСЫЗ ҚАЛДЫРУ

БАҚЫЛАУШЫЛАРМЕН (КУӘГЕРМЕН) ЖҰМЫС

ЧЕК ПАРАҚТАР

ПОТЕНЦИАЛДЫ ҚОРҒАУШЫЛАР

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ЖАНАШЫРЛЫҚ БІЛДІРЕДІ,
КӨМЕКТЕСКІСІ КЕЛЕДІ,
БІРАҚ ҚОРҚАДЫ. ҚАУІПСІЗ
АРАЛАСУ ДАҒДЫЛАРЫ
ЖОҚ

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

СЕНИМДІЛІКТІ АРТТЫРУ,
НАҚТЫ ӨРІ ҚАУІПСІЗ
КӨМЕК ЖОЛДАРЫН
КӨРСЕТУ, БІРКІТІРУ

**ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ**
ЖЕКЕ ҚОЛДАУ, ШАҒЫН
ТОПТАР, ҚАУІПСІЗ
АРАЛАСУ ТӘСІЛДЕРІН
МОДЕЛЬДЕУ

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

БІРДЕН БАТЫЛДЫҚ ТАЛАП
ЕТУ, РӨЛДІ
РОМАНТИЗАЦИЯЛАУ,
ҚОЛДАУСЫЗ ҚАЛДЫРУ

БЕЛСЕНДІ ҚОРҒАУШЫЛАР

НЕГЕ НАЗАР АУДАРУ КЕРЕК

ҚҰДАЛАУДЫ ТОҚТАТАДЫ,
ҚҰРБАНДЫ ҚОЛДАЙДЫ,
ЕРЕСЕКТЕРДІ ШАҚЫРАДЫ.
ҚАРСЫ ҚЫСЫМ ҚАУІПІ БАР

НЕГІЗГІ ЖҰМЫС МІНДЕТТЕРІ

ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ,
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫН
МОЙЫНДАУ, ҚЫСЫМНАН
ҚОРҒАУ, АРТЫҚ ЖҮКТЕМЕ
БЕРМЕУ

**ҰСЫНЫЛАТЫН
ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫ**
ЖЕКЕ КЕЗДЕСУЛЕР,
ЕРЕСЕКТЕР ТАРАПЫНАН
ҚОЛДАУ МЕН МОЙЫНДАУ,
СЫНЫППЕН ЖҰМЫС

НЕДЕН АУЛАҚ БОЛУ КЕРЕК

ИДЕАЛИЗАЦИЯЛАУ,
«НЕГІЗГІ КӨМЕКШІ» ЕТУ,
ОНЫҢ ӘЛСІЗДІГІН ЕЛЕМЕУ

ЧЕК ПАРАҚТАР

БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ

ШАҒЫН ТОП

ҚАЙ КЕЗДЕ ТИІМДІ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС, ӨЗІН-ӨЗІ
РЕТТЕУ, СЕНІМДІЛІК
ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕР
ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ,
РЕСУРСТЫ КҮШЕЙТУ

**ШЕКТЕУЛЕР МЕН
ТӘУЕКЕЛДЕР**
ТОП ҚҰРАМЫ ДҰРЫС БОЛМАСА,
КЕРНЕУ АРТУЫ МҮМКІН

СЫНЫППЕН ЖҰМЫС

ҚАЙ КЕЗДЕ ТИІМДІ
БУЛЛИНГ ТОП АРҚЫЛЫ ҚОЛДАУ
ТАБАДЫ, ҮНСІЗ КЕЛІСІМ, НАШАР
КЛИМАТ

НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕР
ТОПТЫҚ КӨЗҚАРАСТЫ ӨЗГЕРТУ,
БУЛЛИНГТІ ҚОЛДАУДЫ АЗАЙТУ,
ЭМПАТИЯНЫ ДАМУ

**ШЕКТЕУЛЕР МЕН
ТӘУЕКЕЛДЕР**
АШЫҚ АЙЫПТАУҒА НЕМЕСЕ
ЖАРИЯ ТАЛҚЫЛАУҒА
АЙНАЛМАУЫ КЕРЕК

ЕРЕСЕКТЕРГЕ КЕҢЕС БЕРУ

ҚАЙ КЕЗДЕ ТИІМДІ
ЕРЕСЕКТЕР ӨРЕКЕТІ БІРІЗДІ
ЕМЕС, ҚАЙШЫЛЫҚ БАР

НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕР
ҰСТАНЫМДАРДЫ КЕЛІСУ,
БІРЛЕСКЕН ТӘСІЛ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ОРТАНЫ
НЫҒАЙТУ

**ШЕКТЕУЛЕР МЕН
ТӘУЕКЕЛДЕР**
ФОРМАЛДЫ ТӘСІЛ НӘТИЖЕНІ
ТӨМЕНДЕТЕДІ, ҮЙЛЕСІМСІЗДІК
МӨСЕЛЕНІ КҮШЕЙТЕДІ

КӨМЕКТІ ҚАЙТА БАҒЫТТАУ

ҚАЙ КЕЗДЕ ТИІМДІ
БЕЙІМДЕЛМЕУ, АУЫР ЖАҒДАЙ,
ТҰРАҚТЫ АГРЕССИЯ, ЖОҒАРЫ
ҚАУІП

НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕР
ҚОСЫМША РЕСУРСТАР МЕН
МАМАНДАРДЫ ТARTУ

**ШЕКТЕУЛЕР МЕН
ТӘУЕКЕЛДЕР**
КЕШ ҚАЛУ – ЖАҒДАЙДЫ
НАШАРЛАТАДЫ, ЕРТЕ БЕРУ –
ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ОРТАДАН
АЛЫП ТАСТАЙДЫ

БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫНДА
ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ
ЖҰМЫСЫНЫҢ
ФОРМАЛАРЫ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЖАҒДАЙ НҰСҚАСЫ
БАЛАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫ ҚАТТЫ БҰЗЫЛҒАН, БІРАҚ ТОП ӘЛІ ҚҰДАЛАУДЫ ҚОЛДАМАЙДЫ

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ
ТЕК БАЛАНЫҢ СЕЗІМДЕРІМЕН ШЕКТЕЛМЕУ – МӘСЕЛЕ СЫНЫПТА БЕКІП ҚАЛМАЙ МА, СОҢЫ БАҚЫЛАУ

НЕГІЗГІ АҚЦЕНТ
ЖЕКЕ ЖҰМЫС + ОРТАНЫ БІРТІНДЕП ҚОСУ

ЖАҒДАЙ НҰСҚАСЫ
СЫНЫП ҚОЛДАЙТЫН, АГРЕССОР СТАТУСЫ БАР, ҮНСІЗ КЕЛІСІММЕН ЖҮРЕТІН ТҰРАҚТЫ БУЛЛИНГ

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ
НАҚТЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫССЫЗ ТОПТЫҚ ЖҰМЫС ЖАЛПЫ ӨРІ ТИІМСІЗ БОЛУЫ МҮМКІН

НЕГІЗГІ АҚЦЕНТ
СЫНЫППЕН ЖҰМЫС + НЕГІЗГІ ҚАТЫСУШЫЛАРҒА БАҒЫТТАЛҒАН КӨМЕК

ЖАҒДАЙ НҰСҚАСЫ
АГРЕССОРДЫҢ ЖЕКЕ ҚИЫНДЫҚТАРЫ БАР, БІРАҚ ОНЫ ҚҰРДАСТАРЫ ҚОЛДАЙДЫ

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ
ТЕК АГРЕССОРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЖЕТКІЛІКСІЗ – ОРТА ӨЗГЕРМЕСЕ НӘТИЖЕ ТҰРАҚТЫ БОЛМАЙДЫ

НЕГІЗГІ АҚЦЕНТ
ЖЕКЕ ТҮЗЕТУ + ТОПТЫҚ ДИНАМИКАНЫ ӨЗГЕРТУ

БУЛЛИНГ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНЫҢ ФОРМАЛАРЫ

ЧЕК ПАРАҚТАР

ЖАҒДАЙ НҮСҚАСЫ

ҚҰРБАН ҚОРҒАУДЫ ҚАЖЕТ
ЕТЕДІ, АЛ СЫНЫП БЕЙЖАЙ
НЕМЕСЕ ЖАСЫРЫН
ҚОЛДАЙДЫ

НЕГІЗГІ АКЦЕНТ

ЖЕКЕ ҚОЛДАУ +
БАҚЫЛАУШЫЛАРМЕН ЖӘНЕ
СЫНЫППЕН ЖҰМЫС

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ

ҚҰРБАНДЫ МӘСЕЛЕНІҢ НЕГІЗГІ
СЕБЕБІ РЕТІНДЕ КӨРСЕТПЕУ

ЖАҒДАЙ НҮСҚАСЫ

АГРЕССИВТІ-ВИКТИМДІ ТИПІ,
РӨЛДЕР АНЫҚ ЕМЕС, ТОПТА
ЖӨҒАРЫ КЕРНЕУ БАР

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ

БІРЖАҚТЫ АКЦЕНТ КӨБІНЕ
ЖЕТКІЛІКСІЗ БОЛАДЫ

НЕГІЗГІ АКЦЕНТ

КОМБИНАЦИЯ: ЖЕКЕ ЖҰМЫС +
СЫНЫППЕН ЖҰМЫС +
ЕРЕСЕКТЕРДІ ҮЙЛЕСТІРУ

ЖАҒДАЙ НҮСҚАСЫ

ЕРЕСЕКТЕР ӨРЕКЕТІ ЖҮЙЕСІЗ,
МӘСЕЛЕНІ АЗАЙТАДЫ НЕМЕСЕ
КҮШЕЙТЕДІ

НЕГІЗГІ АКЦЕНТ

ЕРЕСЕКТЕРГЕ КЕҢЕС БЕРУ +
ПОЗИЦИЯНЫ КЕЛІСУ +
БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС

МІНДЕТТІ ТҮРДЕ ЕСКЕРУ

ЕРЕСЕКТЕР АРАСЫНДА БІРЛІК
БОЛМАСА, БАЛАЛАРМЕН
ЖҰМЫС ТҮРАҚСЫЗ БОЛАДЫ

